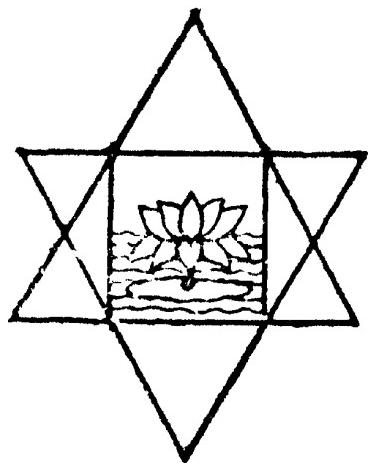

Barcode : 2990100073024
Title - shriimaatrxtattvaprakaasha
Author - kapaali shaatri
Language - sanskrit
Pages - 156
Publication Year - 1942
Barcode EAN.UCC-13

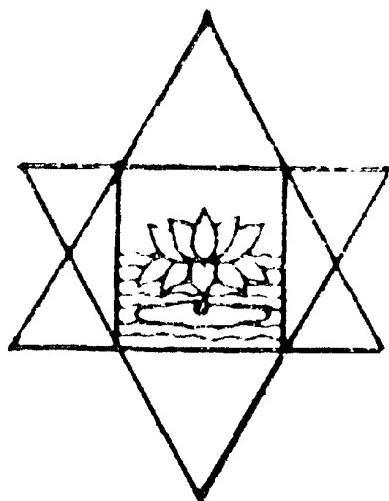

2990100073024

श्रीमातृतर्खप्रकाशः

श्रीमातृतत्त्वप्रकाशः (सटीकः)
श्रीअरविन्दग्रन्थानुवादः

कपालिशास्त्रविरचितः

Publisher:—

**T. V. Kapali shastri,
Shri Aurobindo Ashram,
Pondichery.**

APRIL 1942

Printer:—

**S. G. Bhadti,
Shri Nandini Mudranalaya,
Sirsī.**

विज्ञापिः

श्रीमातृतत्त्वजिज्ञासायामनर्धप्रयोजनः “श्रीमाते” ति
भगवदरविन्ददर्शनग्रन्थः सुप्रसिद्धः । अल्पविस्तरोऽ
प्यनल्परहस्यगर्भोऽयं रसोत्तरसाहित्यसन्दर्भः । अस्य
भूयानन्तिमो भागः परदेवतायाः प्रसादलाभोपायफलानि
व्याचष्टे, मातुर्माहाभाग्यं तन्मूर्तिविशेषाणां विशिष्ट-
गुणलक्षणवैभवानि च प्रस्तौति । अस्याङ्गलगद्यनिबद्धस्य
संस्कृतपद्यात्मकः “श्रीमातृतत्त्वप्रकाशः” सार्थकना-
माऽयमनुवादनिबन्धः सटीकोऽस्मत्प्रणीत इह प्रकाश्यते ॥
सोऽयं मातृतत्त्वमीमांसकानां सहृदयानां गीर्वाणवाणी-
रतानां आराधनाय प्रभुः स्यादित्याशंसे ॥

वेदवेदान्तागमसिद्धान्तानां सामरस्यमावहन्ति
भीअरविन्दग्रन्था इति तदध्यायिनां प्रायेणेदं विदितम् ॥

अस्य दर्शनस्य सुखबोधोपकारिका कारिकावलिरस्मद्विरचिता ‘‘तत्त्वप्रभा’’रूप्या ग्रन्थस्यान्ते दत्ता ॥

इदं च पाठकमहाशयैरवधेयम् । मनोमयप्रधानस्य
मानुष्यकस्य विज्ञानमयविकासादेव दिव्यक्षेमलाभ इत्यस्य
सिद्धान्तस्य पृष्ठवंशस्थानीयो भाव इति बोध्यम् ॥

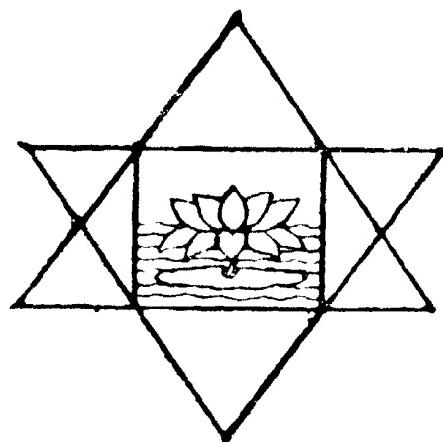
मनोमयभूमिकायाः परं यद्विज्ञानाख्यं महर्लोक-
तत्त्वं तदेवेह विज्ञानपदेनाभिप्रेयते । न पुनर्विशिष्टं ज्ञानं
बुद्धिरिति वा ॥ कक्ष्या-चैत्यादिपदानां तत्र तत्र
टीकायां विवरणं द्रष्टव्यम् ॥

श्लोकानामादौ वृत्तनामानि दत्तानि ॥

विषुसंवत्सर, फाल्गुन बहुल }
नवमी, सोमवासरः } ति. वि. कपालिशास्त्री.
(9-3-1942.)

विषयसूचिका

विषयः	पुस्तकाः
मुख्यबन्धः	१
१ चतुर्व्यूहम्—मातुर्माहाभाग्यम्	५
२ मातुस्त्रैविध्यम्	११
३ आद्या शक्तिः	१४
४ महाशक्तिः	२०
५ मातुः सर्वभूतत्वं, व्यक्तित्वेनावतारश्च	३६
६ चतुर्मूर्तिप्रस्तावः	४४
७ महेश्वरी	४८
८ महाकाली	५७
९ महालक्ष्मीः	६८
१० महासरस्वती	८२
११ उत्तरभागः	
सिद्धयुपायविचारपूर्वकं सिद्धिविवरणम् ९५—१२३	
१२ तत्त्वप्रभा	१२५—१३६

श्रीमातृतत्त्वप्रकाशः

मुखबन्धः

आर्यावृत्तम्

श्रीभगवानरविन्दो
भिन्दन् घनमन्धतमसमन्तरितम् ।
उज्ज्वलमहसा तपसा
विदधानो विश्वमङ्गलं जयति ॥१॥

“श्रीभगवानरविन्दो जयति” जयत्यर्थेन नमस्कार आक्षिप्यते ।

“अन्धतमसं” चित्पकाशविरोधि “घनं” अध्यण्डमधिपिण्डं च
अन्धतमसस्य भावपदार्थत्वेनानुभूयमानत्वं ज्ञापयितुं इदं विशेषणम् ।
“अन्तरितं” अन्तर्गतं, प्रतिबन्धकं चित्पकाशविलसनस्य । अडत्व-
लक्षणं द्वन्धतमसं, यस्य प्रध्वंसात् चित्तेरप्रतिहतो विकासः स्यात् ।

“तपसा” करणेन अन्धतमसभेदकेन “उज्ज्वलमहसा” यस्मिन् तपसि उज्ज्वलं महो ज्योतिर्विज्ञानात्यं तुरीयव्याहृतिशब्दव्यवहार्यं, तेन भिन्दन्निति सम्बन्धः ॥

चिद्रिकासपरिपन्थिनो जात्यलक्षणस्य ध्वान्तस्य विनिवार्यत्वं विज्ञानपदवाच्यमहोवैभवेन तपसा नान्यथेति भगवतः श्रीअरविन्दमुनेः तपसःप्रयोजनं तमःप्रध्वंसद्वारा विश्वमङ्गलविधानमित्युक्तं भवति ॥१॥

विश्वहितैषी विद्वान्

विकसद्विश्वस्य नवनवं जन्म ।

विष्टपमातुस्तत्त्वं

ठ्याचर्ख्यौ योगचक्षुषा दृष्टम् ॥२॥

विकसनं विश्वस्य गतिरिति द्योतयितुं “विकसद्विश्वस्ये” त्याह । “नवनवं जन्म” विश्वविकासे प्रवर्धमाने अनाविष्कृतपूर्वाणि सूक्ष्माणि गुप्तानि वा रूपाणि प्रकाशानि भवन्ति । तेन विश्वस्यानुपदं नूलो विकासः संस्कारो वा रूपान्तरपरिणामाय प्रभवति । “तद्विद्वान्” अनेन विश्वमीमांसायामाचार्यस्य वैचक्षण्यमुक्तम् । अध्यात्मविचारो मोक्षसाधनादिः प्रायशः साधारणी लोके । सर्गार्थविचारस्तु दुर्घटः ॥

“योगचक्षुषा दृष्टं” आर्षदृष्टिजन्यं ज्ञानमिह ग्रन्थकृतोपदिष्टं, न तु विचारजन्यं शास्त्रीयसंस्कारबलेन स्वकपोलकलिपतम् । शास्त्रस्यापि प्रामाण्यसिद्धिर्दृष्टिमूलकत्वेनेति तु सार्यम् ॥२॥

भव्यं यदाह भगवान्
 भुवनसवित्रीरहस्यमतिगहनम् ॥
 भव्यं तदिदं दर्शन-
 मुर्वीकल्याणभाजनं गेयम् ॥३॥

“ नव्यं दर्शनं ” श्रीमातृतत्त्वप्रतिपादकं दर्शनमूलकं शास्त्रं पूर्वेषां
 दर्शनानां विलक्षणम् । नव्यं वैशिष्ट्यचात् । वैशिष्ट्यं च ग्रन्थे प्रति-
 पादितार्थेषु सुगमम् ॥

श्रीमातृतत्त्वोपदेशकमिदं श्रुतिस्थानीयं प्रमाणं साधकानामित्यव-
 गन्तव्यम् ॥

“ उर्वीकल्याणभाजनं ” मानुष्यकमाङ्गल्यसिद्धेऽरुपायप्रदर्शकत्वात् ॥
 भाजनं आश्रयभूतम् ॥३॥

हृद्यैराङ्गलगद्यैः
 प्रसन्नगम्भीरसाहितीध्वनितैः ।
 आचार्यो यद्कार्षि-
 दाद्योऽयं पूर्णयोगमार्गदृशाम् ॥४॥

“ प्रसन्नगम्भीरसाहितीध्वनितैः ” ग्रन्थकृतो न केवलं योगचक्षुः

इति तत्वानि साक्षात्क्रियन्ते, अपि तु लोकोत्तरं सर्वतोमुखं पाण्डित्यं
सहदयहृदयसमावर्जनं साहित्यं च ॥ “पूर्णयोगमार्गदृशां” श्री
प्रविन्दोपदिष्टयोगसाधकानां आद्योऽयमाचार्यो मार्गदर्शी श्री
अरविन्द एवेति ग्राथम् । यत्पदस्योत्तरश्लोके तत्पदेनान्वयः ॥४॥

तत्पद्यैर्गुर्वर्थे-

लघुशब्दगृहीतमूलतात्पर्यैः ।
आर्याणां वरवाण्या
सुधियां कर्णे सुधायतां कलितम् ॥५॥

यदाचार्यः आङ्गलगदैरकार्षीत् तत् “आर्याणां वरवाण्या”
संस्कृतभाषया पद्यैः कलितं गृहीतं रचितमिति यावत् । सुधियां
कर्णे सुधायतामिति योजना ॥

लघुशब्देत्यादिना संस्कृतानुवादे किञ्चिन्मूलादधिकं न्यूनं वा
स्यादिति ध्वन्यते । ततु क्वचित्कं मूलतात्पर्याविरोधि चेति विज्ञैः
क्षन्तव्यमित्याशयः ॥

गीर्वाणवाण्याः सकलवाच्योत्तरं हृदयङ्गमत्वं रसिकलोकसंमतं,
अत एव धीमतां सहदयानां कर्णामृताग्रतामित्याशंसा ॥५॥

श्रीमातृतत्त्वप्रकाशः (सटीकः)

१

चतुर्ब्यूहम् - मातुर्माहाभाग्यम्

आर्यादृष्टम्

श्रीमातुश्चत्वारः

शक्तिविशेषाश्चकासति श्रेष्ठाः ।
ये दिव्याश्चत्वारो

व्यक्तिविशेषाः प्रकीर्तिः प्राज्ञैः ॥१॥

चत्वारस्तनुबन्धा

अंशविशेषाश्च ये जगन्मातुः ।
गणनीयाः प्रामुख्ये

जगतीव्यापारवर्तिनो देव्याः ॥२॥

श्रीमातुः शक्तयो बहवः । तत्र जगद्यापारेष्वधिकृताश्चतस्रो
मुख्याः । अतस्तासामिह श्रेष्ठत्वमुक्तम् । तस्मात्प्राधान्येनायं प्रविभागः,
न तु साकल्येन । मातुः शक्तिमनूद्य दिव्यव्यक्तित्वं विधीयते ॥

ये प्रागुक्तात्मे पुनर्मातुस्तनुबन्धाः स्वीकृतविभ्रहा मूर्तयोऽशाश्व
भवन्ति । शक्तीनां व्यक्तित्वत् मूर्तित्वांशत्वेऽपि विधेये । व्यक्तित्व-
तनुबन्धत्वांशत्वानां मातुः शक्तिमु सामानाविकरण्यं ज्ञेयम् । अत्र
व्यक्तित्वं च ज्ञानवत्तं । अंशानां ज्ञानवत्ते मूर्तित्वे व्यक्तित्वे वा
प्रोक्ते, अंशिन्याः ज्ञानवत्त्वादि कैमुत्यन्यायेन सिद्धम् ॥ ततः
चित्कलाविलासाभिव्यक्ता एताः शक्तयो नान्वा इति मातुर्व्यक्तित्वं
मुख्यं न गौणमिति च गम्यते ॥१,२॥

तनुमध्या

एभिः प्रसरन्ती स्वीयेषु नितान्तम् ।

शक्तिप्रविभागैः प्राणिष्वस्त्रिलेषु ॥३॥

सर्गानविरोधं नैजान्तसन्दधती ।

सङ्गत्यवकृतान् सर्वानादिशती ॥४॥

शक्तीर्जगदम्बा तत्त्वसदृशेषु ।

स्वीयाश्व सहस्रं कार्येष्वनुशास्ति ॥५॥

एभिरित्यारभ्यानुशास्तीत्यन्तं श्लोकत्रयमेकवाक्यम् ॥ “एभिः
शक्तिप्रविभागैः” चतुर्भिः “नैजान्” स्वीयान् “सर्गान्” सृष्टान्
पदार्थान् । ‘स्वीयेषु प्राणिषु’ स्वीयत्वं स्वपरिणामत्वात् । ‘अविरोधं’
यथा विरोधो न स्यात् तथा ‘सङ्गत्यवकृत्सान्’ सम्बन्धोपपत्तिविधानेन
सामरस्यं प्रापितानित्यर्थः ॥ मातुः प्रसरणादिक्रियाश्चतसृभिर्महेश्व-
र्यादिभिर्द्वारा निर्वर्त्यन्त इत्यर्थः । एवं स्वात्मीयस्य शक्तिसहस्रस्य
जगत्कायेष्वनुशासनं चेति ज्ञेयम् ॥ प्रसरन्ती, सन्दधती आदिशती-
त्येतानि असमापकान्यपि विधेयानि ॥३-५॥

वसुमती

अंशैर्बहुविधै- रेकाऽपि जननी ।
सन्दर्शयति नः स्वात्मानमतुला ॥६॥

यद्यप्येकैव समष्टिदृष्ट्यां, भिन्नैरेवांशैः व्यष्टिदृष्ट्यां अस्माकं
परिचितायां, स्वात्मानं प्रकाशयतीत्यर्थः ॥६॥

व्यक्तिर्बहुगणा मातुख्विजगताम् ।
शक्तिश्च गणना- मत्येति महती ॥७॥

व्यक्तिरितिजातावेकवचनं, बहुगणेति विशेषणोपादानात् । एवं
शक्तिश्च गणनातीता । बहूच्यः शक्तयोव्यक्तयश्च बहूच्यः इत्यर्थः ॥७॥

आभान्ति च विभू- त्यात्मान इतरे ।
सम्भूतिनिवहा राजन्ति च परे ॥८॥

विभूतय ऊर्जिताः मातुस्तेजोऽशविशेषाः ।
सम्भूतयः प्रादुर्भावाः । कार्यविशेषान् निमित्तीकृत्य स्वीया अंश-
विशेषाः स्वात्मनो विनिर्गमय्य पृथक्सत्तां प्रापिताः, कार्यनिर्वित्तनान्तरं
प्रतिसंहृताः, क्वचित् स्वसत्त्वसामर्थ्यानुसारेण विश्वक्षेत्रे व्यापाराय
विसृष्टाः । शक्तयो व्यक्तयश्च नित्याः । विभूतयः प्रायेण । प्रादु-
र्भावास्तु नैमित्तिकाः ॥८॥

त्रैलोक्यजननी- कृत्यानि शिरसा ।
शक्या न गणना अमीषां निवहताम् ॥९॥

मातुः कार्याणि शिरसा निवहतां नितरां वहतां अमीषां शक्ति-
ज्यक्तिविभूतिसम्भूतिनिवहानां नास्ति सद्ब्ध्वा ॥९॥

यामत्र विनुमो मातेति किल सा ।
चिच्छक्तिरखिला- ध्यक्षा च परमा ॥१०॥

विनुमः स्तुमः भजाम इति यावत् । मातुः स्वरूपं चिच्छक्ति-
रित्युपदिष्टम् । किल सम्प्रदये ॥१०॥

अंशानगणना- नेकापि दधती ।
तीव्रां च विषणा- मत्येति वृहतीम् ॥११॥

अप्रतिहतवेगा विशाला कुशाभ्राऽपि मानुषी मतिर्मातरं अंश-
बहुलामनुगन्तुं न शक्नोतीत्यर्थः ॥११॥

ईशस्य चिदिथं शक्तिश्च सकला ।
सर्गादपि निजा- दूर्धर्वं विजयते ॥१२॥

ईशस्य परस्य या चित् सैव माता, या शक्तिश्च भवति ॥ एवं
सा विश्वाध्यक्षाऽपि विश्वस्मात्परम्तात् परस्मिन् वर्तते । तद्वा तस्याः
परं धाम ॥१२॥

दूरेऽपि जननी पारेऽस्य तमसः ।
स्वात्मानमिह नः किञ्चित्प्रथयितुम् ॥१३॥

स्वाङ्गीकृतमितैः रूपैरनुपमैः ।
तत्प्रकृतितः कृत्या च सुगमैः ॥१४॥

ग्राह्यं मितधिया- मस्माकमवनौ ।
संवेदमपि सा माता वित्तनुते ॥१५॥

श्लोकत्रयमेकान्वयम् ॥ यद्यप्यसाकं दूरे तमसः पारे मातुः परं
धाम, तथापि किञ्चिदात्मानं दर्शयति, तत्कथं? आह । स्वयं परि-
च्छेदातीताऽपि आत्मनाऽङ्गीकृतैः मितैः परिच्छिन्नैः रूपैः देवीमूर्ति-
रूपैः तत्तत्प्रकृतिभिः कृत्या जातावेकवचनं व्यापारैश्च स्वात्मनः
किञ्चिद् ग्राह्यं अस्मद्गुद्धेर्ग्रहणक्षमं, संवेदं असाकमनुभवयोग्यं च कुरुते ।

स्वयं सर्वातीताऽपि परिच्छेदविशिष्टमूर्तिस्वीकारेण तासां दिव्या-
कृतीनां स्वभावैर्गुणैः कर्मभिश्च परिमितधियो मानुषानसान् स्वात्मनः
किञ्चिदनिर्वर्ण्यं ग्राहयति अनुभावयति चेति तात्पर्यम् ॥ १३-१५॥

२

मातुस्त्रेविध्यम्

मणिमध्यम्

विश्वमतीत्य प्रोज्जवलितं
 विश्वविलासं विश्वहितम् ।
 जीवमयं च श्रीजननी-
 रूपत्रिकमावेद्यमिदम् ॥१॥

मातुस्त्रेविधत्वमुच्यते । मूलशक्तिराघा विश्वातीता । विश्वेश्वरी
 महाशक्तिः । जीवभूता चेति त्रिरूपत्वं मातुरुक्तम् ॥१॥

हंसमाला

अथ रूपाणि तानि प्रथितान्यत्र मातुः ।
 विदितान्यस्मदादेः सुतरां नस्तदा स्युः ॥२॥

अनुभूतं यदैवयं परया चित्तिशक्त्या ।
महतो जीवराशे- भुवनानां च धात्र्या ॥३॥

कथं विदितं स्यादस्माकं मातुरूपैविध्यम् ? तद्युग्मेनाह ॥ या
चिच्छक्तिर्जीवराशीन् विश्वं च धत्ते, तया सहास्माकं यदा ऐक्यानु-
भूतिर्जीयते तदा मातुरुक्तं त्रेविध्यं किञ्चिद्विदितं स्यात् ॥ चिदेव
चित्तिः ॥२,३॥

भुवनानां परस्तात् परमा शक्तिराद्या ।
परमेणोल्लसन्ती रममाणा नितान्तम् ॥४॥
परमाव्यक्तनित्यं वरपुंसो रहस्यम् ।
प्रथमा येन सर्गं जननी संयुनक्ति ॥५॥

अथ प्रथमं सङ्क्षेपेण मातुरूपिविवत्वोलेखः ॥ तत्र द्वाभ्यां
आद्या शक्तिरुक्ता । प्रथमा जननी मूलशक्तिर्माता सृष्टेः परस्तात्
परमेण सह नित्योल्लासिनी तस्य परमस्तु रहस्येन सृष्टेः सम्बन्धं
विधत्ते ॥४,५॥

महती शक्तिरस्त्रा रममाणाऽधिलोकम् ।
सकलं भूतजातं सकलं वस्तु सृष्टा ॥६॥

निखिलं च प्रविष्टा नियुतं शक्तिसङ्ग्रह्याः ।
सरणीश्वापि धत्ते सकलं निर्वहन्ती ॥७॥

अथ महाशक्तिद्वाभ्याम् ॥ अधिलोकं रममाणा महाशक्तिस्तु
सर्वं सृष्टा तदनुप्रविश्य सर्वं जगत्कार्यं निर्वहति ॥६,७॥

अनयोर्यन्महत्यो- रुभयोः स्वात्मशक्त्योः ।
कथितं तस्य धाम्नो वरमूर्तिर्भवन्ती ॥८॥

दधती जीवभूता निकटं ते उभे नः ।
मनुजव्यक्तिदिव्या- स्पदयोर्मध्यगाऽस्ते ॥९॥

आदिशक्ति-महाशक्त्योर्यद्वाम तेजः प्रभावः सामर्थ्यमिति यावत् ।
तस्य मूर्तिर्भवन्ती तृतीया जीवभूता माता ते उभे अपि अरमाकं सन्नि
धापयति ॥ एषा मानुषव्यक्तिदिव्यास्पदस्य द्विव्यस्थानस्य च मध्य-
गाऽस्ते ॥ यद्यप्यास्पदं स्थानवाचि, प्रकरणवशात् दिव्यास्पदं दिव्य-
प्रकृतित्वेन व्याख्येयम् ॥ मनुजव्यक्तेः दिव्यपरिणामप्राप्ते हि माता
माध्यस्थ्यं कुरुते ॥८,९॥

३

आद्या शक्तिः

कार्यविक्रीडितम्

आद्या शक्तिरसौ समस्तजगतां
पङ्क्षेः परस्तान्निजे
प्रज्ञाने पुरुषं विभार्ति परमं
नित्ये सती जाग्रती ।
सीमातीतनिधाननिस्तुलबल-
स्यैका ज्वलन्ती परा
सान्निध्यस्य परस्य वाग्विषयता-
दूरस्य चावासभूः ॥१॥

अथ षड्भिः श्लोकैः आदिशक्तेर्मातुःस्वरूपं कार्याणि च प्रस्तौति
आद्या शक्तिरित्यादिना ॥ विश्वस्मात्परस्तात्परमं नित्ये निजे प्रज्ञाने

विभर्तीत्युवत्या अस्वण्डं तस्याभ्यित्स्वरूपं परमेण पृतिमित्युक्तं भवति ॥

उत्तराधेन निरवधिकस्य निधानभृतस्य निरूपमस्य बलस्य सा वास-
भृमिरित्याह । तथा अनिर्वाच्यस्य सान्निध्यस्य चेति ॥ परं सान्निध्यं च
अनिर्वाच्यं अनुभदैकवेद्यं, यत्र मूर्तं अमूर्तं ज्योतिरानन्दो बलमिति
सर्वं निहितं, यतश्च सर्वं प्रवहतीत्युपलश्यमानमपि वैशिष्ट्यनिर्वर्णन-
निरपेक्षं सर्वाश्रयत्वेन वर्तमानं वरतु ॥१॥

सत्यान्यात्मनि विभ्रती परमभि-
व्यक्तिक्षमाण्यादरा-
दाहोस्त्रिपथयन्त्यतीव गहने
लीनान्यमून्युज्ज्वला ।
चित्तेजस्यवतार्य शक्तिबहुलाऽऽ
खण्डे निजे शक्तिं
प्राणानन्त्यधरा तनुं च भुवने
तेभ्यो ददात्यस्त्रिका ॥२॥

गहने परस्मिन् रहस्ये लीनानि गृढानि परं सुतरां अभिव्यक्ति-
क्षमाणि स्पष्टभावयोग्यानि सत्यानि सत्यरूपाणि आत्मनि विभ्रती
काले प्रकाशयितुं कानिचिद्धाना, आहोस्त्रित्, अथवा कानिचि-

त्पथयन्ती व्यञ्जयन्ती, व्यवस्थितविकल्पोऽयं, अखण्डे निजे चित्ते-
जसि तान्यवतार्य तेभ्यः शक्तित्वं ददाति शरीरं च ॥

शक्तिबहुला अमितशक्तिर्माता । अत एव शक्तित्वदानसमर्था ।
प्राणानन्त्यधरा प्राणानामानन्त्यस्य धरा धर्त्री, अनन्तप्राणेत्यर्थः ।
अत एव अवतार्यमाणसत्यरूपेभ्यः शरीरदानदक्षा ॥२५॥

स्पष्टीभूय विभात्यजस्वमजरं
सच्चित्प्रमोदात्मना
यस्यां वस्तु परं जगत्सु च यथा
व्यक्तं समापद्यते ।
श्रीमात्रेश्वरशक्तिगां क्रमवशाद्
द्वैताभिधां च स्थितिं
द्वैताद्वैतचिदाकृतिं प्रकृतिपु-
भावात्मिकां प्रापितम् ॥३॥

यस्यां मातर्यादिशक्तौ परं वस्तु सच्चिदानन्दस्वरूपेण नित्यं आजते ।
यथा च तत्परं वस्तु जगत्सु व्यक्तं समापद्यते जायते । आदिशक्ते-
रभिव्यञ्जकत्वं परस्याभिव्यक्तत्वं चोक्ते । यथा श्रीमात्रा स्थितिं प्रापितं
परं वस्त्वति योजना ॥

स्थितिरवस्थानं ॥ स्थितिं विशिनष्टि ॥ ईश्वरशक्तिगां द्वैताद्वैत-
चिदाकृतिं, क्रमवशाद् द्वैताभिधां प्रकृतिपुम्भावात्मिकां च स्थितिं
प्रापितं वस्तु ॥

ईश्वरशक्तिगां ईश्वरशक्ती गच्छतीति ईश्वरशक्तिगा तां, द्वैता-
द्वैतचिदाकृतिं द्वैतं चाद्वैतं च द्वैताद्वैते ते चिदाकृतिर्यस्यां तां, ईश्वर-
शक्तयोद्वैतं द्विल्बभावः, तयोः पार्थक्येन व्यक्तिमत्त्वात् । अद्वैतं अद्वय-
भावस्तु तयोः स्वरूपेण चिदेकरसत्त्वात् ॥ द्वैताभिधां द्वैतास्यां
प्रकृतिपुम्भावात्मिकां प्रकृतिपुरुषभावरूपां, पुरुषप्रकृत्योद्वैतं चेतनजड-
विभागमूलकम् ॥ क्रमवशात् क्रमानुसारेण । अयं च क्रमः ॥
यत् परं सत्यमखण्डं सच्चिदानन्दस्वरूपं सर्वज्ञं सर्वशक्तमिति, तत्
एकमेवाद्वितीयम् । तत् प्रथममद्वैतमभेदः । ततः चिच्छक्तिविलासाद्
द्वैताद्वैतं भेदाभेदः । शक्तिशक्तयोर्व्यापारभेदात् पार्थक्येन व्यक्त-
त्वाच्च भेदव्यवहारः, स्वरूपेण तु अभेदः ॥ ततश्च द्वैतम् ॥ भेदः
जडचेतनमूलकः प्रकृतिपुरुषविभागः ॥

ईश्वरशक्तिविषयकद्वैताद्वैतज्ञानाकारतां पुरुषप्रकृतिगतद्वैतज्ञान-
रूपतां च मात्रा प्रापितं परं वस्तु जगत्सु स्पष्टीकृतं भवतीति
तात्पर्यम् ॥३॥

सेयं वस्तु वरं जगत्सु जगती-
कक्ष्यासु देवेषु त-

च्छक्तिष्वप्यखिलेष्वमूर्तमपि त-
 न्मूर्तं करोत्यज्जुतम् ।
 यद्यद्वा भुवनेष्वमीषु विलस-
 त्यन्यत्परोक्षेषु यद्
 भूत्वा तत्तदलक्ष्यत स्थितमिदं
 तस्याः प्रभावात्परम् ॥४॥

सेयं मूलशक्तिः तद्वरं श्रेष्ठं वस्तु कर्म अमूर्तमपि मूर्तं करोति ॥
 मूर्तव्याधिकरणं समस्तं भवतीति तद्विविच्याह ॥ जगत्सु भूरादि-
 लोकेषु जगतीकक्ष्यासु अन्नमयप्राणमयादि-भूमिकासु देवेषु इन्द्रादिषु,
 तच्छक्तिष्वन्द्राण्यादिषु, यद्यज्जुवनेषु ज्ञातेषु, अन्यद्वा परोक्षेषु
 अविदितेषु भुवनान्तरेषु, तत्सर्वं भूत्वा परं वस्तु स्थितमलक्ष्यत मातु-
 र्महिम्नेति ज्ञेयम् ॥४॥

शालिनी

नित्यस्यानन्तस्य गोप्याज्जुतानां
 सर्वं मात्रा पूरुषस्य प्रकाशः ।
 लीला तस्याः सर्वमीशेन, दैव्याः
 शक्तेरंशाः सर्वमस्वैव सर्वम् ॥५॥

नित्यस्यानन्तस्य परस्य वस्तुनः पुरुषस्य गोप्याङ्गुतानां गोप्यानि
रहस्यानि दुर्बोधानि अङ्गुतानि च तेषां, मात्रा प्रकाशः मातृकर्तृकं
प्रकटनमित्यर्थः ॥

अनन्तस्य तस्माङ्गुतानि नित्यस्य तस्य रहस्यानि च मात्रा प्रक-
टितान्येव इदं सर्वमिति ज्ञेयम् ॥ एवं तस्याः परेण सह लीलैव
सर्वम् ॥ तस्याः चिच्छक्तेरंश एव सर्वम् । सैव सर्वम् ॥५॥

मालिनी

इह किमपि न भाव्यं यन्न सा निश्चिनोति
प्रभुरपि परमो यन्नानुजानाति देवः ।
इह किमपि न रूपि स्याद्यदीशेरिता नो
घटयति निजमोदे वीक्ष्य बीजात्मनाऽऽम्बा ॥६॥

क्वचिकदाचिद्वा मात्रा निश्चितं परमेण प्रभुणा निराकृतं
स्यादिति माभूङ्गमः । परमस्यैवाशयानां मातरि सङ्कान्तत्वात् ॥
आनन्दस्यैव सर्जकत्वात् तत्र घटनं युक्तम् ॥ बीजात्मना वीक्ष्य,
सक्ष्यमाणस्य रूपगुणादि हृदमित्थं स्यादिति वीक्षणमत्र ज्ञेयम् ॥

रूपीति गुणान्तराणामप्युपलक्षणम् ॥६॥

४

महाशक्तिः

शिखरिणी

महाशक्तिर्माता निखिलमपि साधोति परतः
स्वया संविच्छक्त्या प्रहितमिह विश्वातिगमया ।
इदं विश्वाध्यक्षा प्रविशतितरां विश्वमपि सा
दधाना सान्निध्याद्भुवनपटलीं स्वात्मरचिताम्

॥१॥

परतः परस्मात् विश्वातिगमया विश्वातीतया आदया शक्त्या
प्रहितं प्रेषितम् । स्वात्मरचितां भुवनपटलीं सान्निध्यात् सन्निधि-
बलात् दधाना इदं विश्वं प्रविशतितरामिति सम्बन्धः ॥

अथ सन्निधेः प्रभावमाह ॥१॥

वसन्ततिलका

यस्याश्च सन्निधिरसौ भुवनानि सम्यग्
 वीर्येण विश्वधरणेन च दिव्यचित्या ।
 धत्ते प्रमोदलहरीभिरपि प्रपूर्य
 स्थातुं च शक्तिरिह तानि विना न येषाम् ॥२॥

सम्यवीर्येण श्रेष्ठेन वीर्येण, विश्वधारकेण, चिदेव चित्तिः, प्रमोद
 आनन्दः ॥ मातुः सन्निधिः आनन्दचिद्रीर्यादिना भुवनानि प्रपूर्य
 धारयत इत्यर्थः ॥ स्थातुं चेति पृथग्वाक्यम् ॥ तानि विना विश्व-
 धरणवीर्यादीनि विना तेषां भुवनानां स्थातुमपि न शक्तिः ॥२॥

अत्यन्तबाह्यमिह किञ्चन रूपमस्याः
 कार्याणि निर्वहति यत् प्रकृतिं वदामः ।
 शक्तीः समूह्य सरणीरपि सामरस्याद्
 व्यूह्य प्रचोदयति सैव कृतीः प्रकृत्याः ॥३॥

मातुरत्यन्तं बाह्यं रूपविशेषमेव प्रकृतिं ब्रूमः । मातैव शक्तीनां
 क्रियापद्धतीनां संयोजनं विभजनं च सामरस्येन विधाय प्रकृत्याः
 कार्याणि प्रेरयतीत्यर्थः ॥३॥

भोकुं क्षमे जगति जीवितुमीक्षितुं वा
 यत्तत्र सा चरति गूढमथाप्यगूढम् ।
 एकैकमत्र भुवनं भुवनाधिराज्याः
 क्रीडैव सा तु भुवनातिगमातृमूर्तिः ॥४॥

यद्यद्वोकुं जीवितुं द्रष्टुं वा शक्यं तत्र सर्वत्र माता गूढमगूढं वा
 चरति ॥ उत्तरार्थेन एकैकमपि भुवनं महाशक्तेरेका क्रीडेत्याह ।
 सा महाशक्तिस्तु विश्वातिगाया आदिशक्तमूर्तिः ॥ इदं च विशद-
 यत्युत्तरस्तोकेन ॥४॥

प्रत्येकमूर्तिरखिलातिगमादिशक्ते-
 रैकैकमण्डमधितिष्ठति, तच्च तस्याः ।
 दृष्टुं च दृग्विलसिते हृदि शक्तिशोभा-
 पूर्णे धृतं च जनितं विमलप्रमोदे ॥५॥

अखिलातिगमादिशक्तेः मूलशक्तेर्मातुरैकैकापि मूर्तिर्विश्वात्मिका
 महाशक्तिर्भवन्ती एकैकं ब्रह्माण्डमधितिष्ठति । तच्च ब्रह्माण्डं तस्याः
 महाशक्तेः दृष्टिप्रसारे प्रथमं सृष्टचर्थं ईक्षितम् । ततः सौन्दर्यसार-
 सामर्थ्यमये हृदये सङ्घृहीतं, अन्ते स्त्रीये आनन्दे उत्पादितम् ॥५॥

आर्या

अथ बहूच्यः श्रीमातुः
 सर्गे कक्ष्याः क्रमानुवर्तिन्यः ।
 शक्तेभवन्ति दैव्याः
 सोपानपदान्यनेकानि ॥६॥

यथा सौधे कर्मश्चित् एकस्या भूमिकाया उपरि अन्या भूमि-
 का तदुपरि पुनरन्या एवं बहूच्यो वर्तन्ते, तथा सर्गे अस्यां सृष्टौ
 बहूच्यः कक्ष्याः सन्ति । क्रमानुवर्तिन्यः प्राप्तव्यवस्था इत्यर्थः ॥
 सोपानपदानि ऊर्ध्वं गन्तुं अधश्चागन्तुं इति बोध्यम् ॥६॥

यज्ञागास्तु वयं स्मो
 व्यक्तस्यैतस्य भान्ति सर्गस्य ।
 तुज्ञाग्रेऽतुलसच्चित्-
 सम्मदशक्त्यात्मका लोकाः ॥७॥

यस्मिन् व्यक्तेऽस्मिन् सर्गे भागो येवां ते वयं, यस्मिन् सर्गे
 वयं वर्तमह इत्यर्थः । तस्यैतस्य शिखरे सच्चिदानन्दशक्तिमयाः
 सन्ति लोकाः ॥७॥

येषु निरावृति नित्या
 शक्तिर्माता विराजते सत्या ।
 येषु च भूतान्यखिला—
 न्यविकार्येऽजस्तमेकत्वे ॥८॥

जीवन्ति प्रसरन्ति च
 वाग्विषयातीतनित्यपूर्णत्वे ।
 सर्वाणि यानि धत्ते
 निजबाहभिरक्षितान्यम्बा ॥९॥

येषु लोकेषु निरावृति क्रियाविशेषणम् । अच्छुन्ना विराजत
 इत्यर्थः । येषु च अखिलानि भूतानि अविकार्ये एकत्वे अजस्तं
 जीवन्ति प्रसरन्ति चेति योजयितव्यम् ॥ यानि सर्वाणि अम्बा
 निजबाहभिरक्षितानि विधेयविशेषणम् । वाग्विषयातीत-नित्यपूर्णत्वे
 धत्ते ॥८,९॥

नेदीयांस्यस्माकं
 विज्ञानमयानि सन्ति भुवनानि ।

सिद्धानि यत्र माता

विज्ञानात्मा महाशक्तिः ॥१०॥

तत्र कानिचिद्गुवनानि असाकं नेदीयांसि समीपतरवर्तीनि,
सिद्धानि पूर्णानि निर्दोषाणि, यत्र माता महाशक्तिः विज्ञानात्मा
विज्ञानं आत्मा प्रकृतिः स्वरूपं वा यस्याः सा, आस्ते इति
बाक्यशेषः ॥१०॥

इच्छाशक्तवीर्य

**दिव्यं सा भवति सर्वविज्ञायाः ।
प्रतिकार्यं ज्ञानस्य च
सरणौ सरणौ स्वतश्च सिद्धस्य ॥११॥**

सा सर्वविज्ञाया इच्छाशक्तेर्दिव्यं वीर्यं भवति । सा उद्देश्यं,
वीर्यं विधेयम् ॥ प्रतिकार्यं एकैकस्मिन्नपि कार्ये विषये श्रमेण
विनैव सिद्धस्य ज्ञानस्य च वीर्यं भवतीति सम्बन्धः ॥११॥

सत्यस्य पदन्यासा-

श्रलनान्युदितानि तेषु भूतानि ।

सर्वाणि दिव्यमहस—
स्त्वात्मानः शक्तयश्च देहाश्च ॥१२॥

चलनानि उद्देश्यं सत्यस्य पदन्यासाः विधेयम् । एवं भूतानि
उद्देश्यं दिव्यमहसः दिव्यज्योतिषः आत्मशक्तिदेहाः विधेयम् ॥१२॥

सर्वेऽपि तेषु भोगाः
अत्यच्छतरोर्मयः ।
गम्भीराश्च समुद्राः
सान्द्रानन्दस्य निरूपमानस्य ॥१३॥

भोगा अनुभवाः ताननूद्य सान्द्रानन्दनिष्ठ—अपरिमितत्वद्योतका-
नि ऊर्मित्व—प्रवाहत्व—समुद्रत्वानि विधेयानि ॥१३॥

अस्माकं त्वावासे
प्राणान्नमनोर्मया इमे लोकाः ।
काममविद्यापद्या—
श्चित्तिवियुक्ताश्च मूलविश्लिष्टाः ॥१४॥

आवासे वासस्थले अस्मिन् जगति । काममत्यन्तम् । अविद्या-
प्रचुराः पद्याः येषां ते लोकाः । चित्तिवियुक्ताः चिदेव चित्तिः
तया वियुक्ताः । मूलाद्विश्लिष्टाः । अविद्यायां वर्तमाना इमे अन्त-
मयादयस्त्रयो लोकाः स्वमूलाद्विच्छिन्नाः अत एव चित्तवृपात्
पृथक्कृता इत्यर्थः ॥१४॥

तेषामेषा धरणि—
दर्यञ्जकमर्थस्य धाम कस्यापि ।
परिणामस्त्वेतस्याः
सरणिर्निर्णायिका भवति ॥१५॥

तेषां लोकानामेषा धरणिः पृथग्वी कस्याप्यर्थस्य प्रयोजनविशेषस्य
यञ्जकं प्रकाशकं साधकं वा धाम स्थानं भवति ॥ पृथिव्या वर्त-
तस्य किमपि प्रयोजनमस्ति, येन साधितेन चरितार्थता स्यात्स्याः ॥
ता तर्हि तदर्थसाधिका सरणिः ? परिणाम इत्याह ॥ गूढार्थवि-
कारकः नियतक्रमः परिपाकविधिः परिणामस्य स्वरूपमिति
त्रैश्यम् ॥१५॥

तमसा व्यासामेतां
बहुलक्षेशां च विभ्रती माता ।

**प्रेरयमाणाऽपकां
नयति स्वीयां गतिं गूढाम् ॥१६॥**

एतां पृथिवीं, बहुलक्षेशां दुःखभूयिष्ठां, अपकां असिद्धां सिद्धिं
प्रापणीयां ॥ एतादृशीं तमोव्यासां पृथिवीमपि माता गन्तव्यं
स्वीयं लक्ष्यं प्रापयतीत्यर्थः ॥१६॥

**त्रैलोक्योपरि यत्तत्
सत्यं सृष्टिश्च जीवनं सत्यम् ।
अवतारयितव्यमिह
ज्योतिर्विज्ञानसंज्ञकं परमम् ॥१७॥**

अथ यदिहावतारयितव्यं येनावतारितेन पृथिवी कृतार्थी स्यात्,
तत् त्रैलोक्यस्योपरि विज्ञानात्म्यं दिव्यं ज्योतिः, सत्यं तत्र सृष्टि-
रूपेण वर्तते, सत्यमेव तत्र जीवनात्मना वर्तते । सत्यमुद्दिश्य सृष्टि-
त्व-जीवनत्वे विधेये । सत्यसृष्टचात्मकं सत्यजीवनात्मकं तद् ज्योति-
र्दिव्यमिहानेतत्व्यमित्यर्थः ॥१७॥

**विरतः क्रमशो नीचै-
बोधविहीनेऽत्र भौतिके द्रव्ये ।**

अन्यत उच्चैर्गच्छन्

जीव-मनः-प्राणरूपसम्भेदात् ॥१८॥

अधिरूढात्मानन्त्यः

सोपानपथोपमः स्थितो योऽसौ ।

अवरोद्धुं वा पुनर-

प्यारोद्धुं च द्विधा सिद्धः ॥१९॥

चित्कक्ष्यात्मा विहितः

सर्गेऽस्मिन् तत्र तत्र हितधामा ।

मर्यादाक्रमबन्धो

महितो विद्विर्महानेषः ॥२०॥

तन्नैकपदे हठादवतारयितुं शक्यम् । वर्तते च उपायः,
अन्याः । स च चित्कक्ष्यात्मा मर्यादाक्रमबन्ध इति श्लोकत्रयेणा-
वष्टे ॥ अधस्तादिह बोधशून्ये जडवस्तुनि विरतः विश्रान्तः इतः
ग्रमप्यधोगमनस्यावकाशाभावात् । अन्यत ऊर्ध्वं गच्छन्, गमन-
क्रममाह । जीव-मनः-प्राणरूपसम्भेदात्, सम्भेदो विकासः, अन्न-
स्यात् पार्थिवरूपात् प्राणरूपविकासः परिणामक्रमफलितः, ततो

मनोविकासः, तत्थ जीवस्यान्तरात्मनो विकासः ॥ एवं विकास-
द्वारेण अधिरूढात्मानन्त्यः अधिरूढं आत्मनः आनन्तं येन सः ।
अवरोदुं आरोदुं च द्विधा सिद्धः सोपानपथोपमः यः स्थितः असौ
चित्कक्ष्यात्मा चित्कक्ष्याः चिन्मयभूमिकाः आत्मा स्वरूपं यस्य सः
अस्मिन् सर्गे तत्र तत्र द्वितीयामा द्वितीयानि विहितानि धामानि
स्थानानि अन्नमयादीनि यस्य सः, मर्यादाकमबन्धः मर्यादा निय-
तव्यवस्था स्थितिः तस्याः क्रमः पौर्वार्पणनियमवान् तस्य बन्धः
निर्मितिः ॥ अस्मिन् सर्गे अस्मालोकादृर्घलोकानारोदुं ततश्चेहा-
वरोदुं च चिन्मयभूमिकारूपा नियतस्थितिका क्रमविशेषानुसारिणी
काचन रचना अस्ति, सैव बहुपदा पद्या, यया इत आरोह इव
ततश्चावरोहः साध्यः ॥१८-२०॥

अनयोरुभयोर्माता

मध्यस्थानं प्रकाशमध्यास्ते ।

याऽविद्यामयभुवन-

त्रितयाधिष्ठायिनी महाशक्तिः ॥२१॥

उभयोः विज्ञानाख्यस्य सत्यज्योतिषः चित्कक्ष्यात्मकनिर्माणस्य
प्रागुक्तस्य ॥२१॥

यत्संवेत्ति च पश्य—

त्यात्मन आवर्जयत्यथो तेन ।
भवितव्यं भुवनेऽस्मिन्
निश्चिन्वाना च भौमपरिणामे ॥२२॥

अध्यक्षा देवाना—

मास्ते माता समस्तकार्याणि ।
निर्वोद्धुं निजशक्ती—
निंखिला व्यक्तीश्च निक्षिपत्यग्रे ॥२३॥

भौमिके परिणामे यद्भवितव्यं तत् प्रागेव वीक्ष्य, अनुभूय,
त्यात्मनः किमपि निर्गमय्य वृष्टा, इदमित्थं भवेदिति निर्णयं
वर्णणा माता देवानामध्यक्षा आस्ते इति योजना ॥ समस्त-
कार्याणि निर्वोद्धुं निजशक्तीव्यक्तीनिंखिलाश्चाग्रे धुरि निक्षिपति
थापयतीति पृथग्वाक्यम् ॥२२, २३॥

तत्सम्भूतिविशेषा—

नेषा नीचैस्तनेभ्य उरुवेषा ।

भुवनेभ्यः प्रहिणोति
प्राज्ञतमा कर्तुमेषु माध्यस्थ्यम् ॥२४॥

परिपालयितुमिमान्यथ
योद्धुं वा जेतुमेषु रक्ष्येषु ।
एषां युगानि नेतुं
परिवर्तयितुं च सुप्रथं काले ॥२५॥

सम्यक् प्रणेतुमथ च
व्यष्टीनामत्र भुवनशक्तीनाम् ।
परिपाटीश्च समष्टे—
व्यापाराणां सुविहितानाम् ॥२६॥

सम्भूतिविशेषान् स्वात्मनः प्रादुर्भूतान् मातुरंशविशेषान् ।
नीचैस्तनेभ्यो भुवनेभ्यः प्रेषयति । किमर्थम् ? माध्यस्थ्यं कर्तुं
मध्ये प्रविश्य साहाय्यं दातुम् । हमानि भुवनानि परिपालयितुं
शासितुं, एषु भुवनेषु, सुप्रथं प्रकाशं क्रियाविशेषणम्, भुवन-
शक्तीनां समष्टेव्यष्टीनां च व्यापाराणां परिपाटीः क्रमानुसारिणीः

सरणीः प्रणेतुं च । लोकशक्तीनां कार्यक्रमान् पार्थक्येन साक्ष्ये-
नापि निर्वाहयितुं चेत्यर्थः ॥२४-२६॥

मदलेखा

आविर्भावविशेषा एते सन्मुतवेषाः ।
रूपाणां बहुलानां मूर्तीनां च विशेषाः ॥२७॥

स्पष्टम् ॥२७॥

एष्वायां भुवि भव्यै- र्भिन्नैर्नामभिरस्वाम् ।
दिव्येष्वर्चितवन्तः सन्तः सर्वयुगेषु ॥२८॥

एषु प्रादुर्भावेषु अधिष्ठानेषु मातरं नामभेदैर्मानुषा अपूजयन्
युगान्तरेष्वपि ॥२८॥

कार्याण्यादधतीभिः श्रीमात्रा विहितानि ।
आविर्भूतिभिराभिः साकं शक्तिभिरासाम् ॥२९॥

सर्वेशस्य विभूति- व्यूहस्येव निजस्य ।

आकारे मनुजन्म- प्रज्ञायाः श्रितबन्धे ।
विस्पष्टं च विधातुं दिव्यं स्वांशुविशेषम् ॥३१॥

शक्ताऽसौ प्रभवित्री सान्निध्यस्य निजस्य ।
शक्तेश्वापि गुणस्य स्थूलेऽस्मिन् भू-भुवने ॥३२॥

आभिराविर्भूतिभिः शक्तिभिश्च द्वारा ॥ सर्वेशस्य परमपुरुषस्य
विभूतीनां शरीरमनांसि यथा परिकल्पयति, तथा स्वीयविभूतीनां
शरीराणि मनांसि च निर्माति, तथा कृत्वा अस्मिन् स्थूले भूलोके
मानुषप्रजाहृषे निजसान्निध्यशक्तिगुणानां स्वीयं अंशुविशेषं प्रकाश-
यितुं प्रभवति ॥ श्लोकचतुष्कं एकवाक्यतयान्वेतव्यम् ॥ अन्ति-
मश्लोकद्वयम्—स्थूलेऽस्मिन् भू-भुवने श्रितबन्धे मनुजप्रज्ञाया आकारे,
असौ प्रभवित्री (कर्त्री) निजस्य सान्निध्यस्य (निजायाः) शक्तेः
निजस्य गुणस्य च दिव्यं स्वांशुविशेषं विस्पष्टं विधातुं शक्ता
॥२९-३२॥

क्षोणीमण्डललीला- भूमीर्नाट्य इवाम्बा ।
निर्णीयापि विभाव्य प्रागेव स्वयमेषा ॥३३॥

सा बृन्दारकबृन्दै- विश्वैस्तत्र सहायैः ।
श्रीमाता मुख्यनटी प्रच्छन्ना नटति स्म ॥३४॥

क्षोणीमण्डलं भूमण्डलं तदेव लीला अनायासकियाविशेषः
 आनन्दबलविजृम्भितो विलासः, तस्याः लीलायाः भूमीः रङ्गस्थला-
 नीत्यर्थः ॥ निर्णीय रचनाविषये निर्णयं कृत्वा, विभाव्य प्रयोग-
 विधानं विचार्य । मुख्यनटी, मुख्यत्वं च नाटयितृत्वात् ॥

नाथ्ये यथा रङ्गस्थलानि विरच्य पात्राणि यथोचितभूमिका-
 परिग्रहं कारयित्वा मुख्यनटः सूत्रधारः नाटयति, स्वयं च वर्णिकां
 परिगृह्य नटति, तथा श्रीमाता मुख्यनटी विश्वैर्बृन्दारकबृन्दैः
 सहायैर्युक्ता तान् नाटयित्वा स्वयं च नटति । ॥ नाटकं च
 भूमण्डले यद्वितीयं तत्सर्वम् ॥ ३३, ३४ ॥

६

मातुः सर्वभूतलं, व्यक्तिसेनावतारश्च

आर्याद्वात्म्

उपरि न केवलमेषा
 स्थिता समस्तं प्रशास्ति सर्वहिता ।
 अवरतरे त्रैलोक्येऽ
 प्यवरोहत्यन्न सम्मुखी माता ॥१॥

त्रैलोक्योपरि तस्य च अवतार्यस्य विज्ञानज्योतिषश्च उभयोर्मध्य-
 मध्यास्ते मातेति प्रागुक्तम् ॥ इदानीं न केवलमुपर्यास्ते; अवि-
 धायामन्न-प्राण-मनोमयेऽत्र त्रैलोक्येऽप्यवतरतीति वक्तुमारभते ॥१॥

व्यक्तित्वनिरुद्देशे
 त्विह संवृतशक्तिसंस्थिता सैव ।

सर्वाणि च वस्तूनि प्रवृत्तयश्चाप्यविद्यायाः ॥२॥

व्यक्तित्वनिरदेशे, व्यक्तित्वं पृथक्त्वेन सत्त्वं ज्ञानवत्त्वं च तस्य
निरुद्देशः अनिर्देशः तस्मिन् । तु अवधारणार्थकः । मातुर्ब्यक्ति-
त्वेऽनिर्दिष्ट एवेति यावत् । मातरि व्यक्तित्वदृष्टिं वर्जयित्वा
साकल्येन तस्यां समष्टिदृष्ट्या विलोकितायां किं भवतीति चेदाह ॥
सैव संवृतशक्तिसंस्थिता संवृतायां प्रच्छन्नायां शक्तौ संस्थिता ।
सर्वाणि वस्तूनि अविद्यायाः प्रवृत्तयश्च चलनान्यपि सैव ॥ यां जड-
शक्तिं वदामः साऽपि अग्रकाशशक्तिस्था मातैवेत्यवगन्तव्यम् ॥२॥

सत्त्वहासेन तथा सर्वाणि भवन्ति सर्जनान्यस्याः । सकलानि सकलमातुः प्रकृतिशरीरं प्रकृतिशक्तिः ॥३॥

तथा एवमेव सर्वाणि वस्तूनि सत्त्वहासेन सत्त्वस्य सारभूतद्रव्य-
स्य उपादानभूतस्य हासः न्यूनत्वं तेन सारांशलघीयस्त्वविशिष्टद्र-
व्येण साधितानि तस्याः सर्जनानि सृष्टानि वस्तूनि । इह अवि-

द्यामये जगति सृष्टानां पदार्थानां सारन्यूनता बोध्या ॥ कर्द्धं
विद्यामये प्रपञ्चे सारभूयिष्ठानिवस्तूनि, इह त्वधस्तात् सारन्यूनानि ॥
सृष्टौ इह वा अमुत्र वा न क्वापि समानसाराणि वस्तूनि ।
यद्यपि मूलद्रव्यं सर्वोपादानभूतं परं वस्त्वेकमेव, तथाऽपि तस्य
नानाभावावस्थितियोग्यत्वात् तत्रैव भेदव्यञ्जकताबीजं द्रष्टव्यम् ॥
एवमिह मात्रा सृष्टानां वस्तूनां सारन्यूनतोपपन्ना भवति ॥

सकलानि उद्देश्यं प्रकृतिशरीरं प्रकृत्यात्मकं शरीरं विधेयम् ।
प्रकृतिशक्तिः प्रकृतिरूपा शक्तिश्च विधेयम् ॥३॥

वर्तन्ते तानि, यतः

साऽविद्यासम्मितानि रूपाणि ।
आत्मानं चापि धर-

त्यवगुणठनवन्निगूढार्थम् ॥४॥

यतः यस्मात् सा अविद्यासम्मितानि अविद्यानुगुण्येन परिच्छि-
न्नानि रूपाणि, अविद्यासम्मितं आत्मानं जीवव्यक्तित्वविशिष्टं च
निगूढार्थं यथा तथा धरति, तस्मात् तानि प्रागुक्तानि वस्तूनि
वर्तन्ते । मातुरविद्यानुरूपात्मरूपादिपरिग्रह एव तेषां वर्तनहेतुः ।
न चेत् तानि न स्युः ॥४॥

महतेऽध्वराय सम्मति-

मददादनुमोदमानैषा

।

परमस्य रहस्याज्ञा-

प्रचोदिता किमपि साधयितुम् ॥५॥

अध्वराय यागाय, लोके देवतामुद्दिश्य द्रव्यत्यागो याग उच्यते ।
खीयं धाम विहाय इह तमसि अवतरणमेव मातुर्महास्त्यागः ।
तादृशे त्यागाय सम्भेने माता । कुतः? परस्यादेशेन प्रेरिता
किमपि साधयितुम् । सर्वशक्तिकस्य निरवधिकस्य परस्य इदं
साध्यमिदमसाध्यमिति कः कथयितुमीष्टे? तस्मात् किमपि परेणा-
दिष्टं मातुरेव विदितं साधयितुमवतरति ॥५॥

सम्भवितुं योग्यानां

शक्यमनन्तस्य साधु यज्ञासीत् ।

व्यक्तित्वनिर्व्यपेक्षं

सर्वं सा समभवज्जगद्धात्री ॥६॥

पूर्वश्लोके किमपीत्यनेन पूर्वार्धस्य सम्बन्धः ॥ अनन्तस्य परस्य
वस्तुनः सम्भवितुं योग्यानां सम्भाव्यानां मध्ये यत् प्रकृतं साधु
सम्यक् शक्यमासीदलक्ष्यत तत्किमपीति योजयितव्यम् ॥ एवं सा
व्यक्तित्वनिर्व्यपेक्षं अपृथग्भावेन साकल्येन सर्वमभवत ॥६॥

व्यक्तित्वेनाप्येषा

महान्धकारेऽत्र तामसे जगति ।

अवनम्राप्यवरोदुं

यथेदमान्ध्यं समुन्नयेज्योतिः ॥७॥

न केवलं व्यक्तित्वनिरपेक्षदृष्ट्या साकल्येन सैवेह सर्वमभूत् ।
किं तु व्यक्तिरूपेणाप्यवतरति । अवतारचिकीर्षितमाह चतुर्भिः
श्लोकैः ॥

सत्त्वप्रधानो लोकः मनोलोकः, रजःप्रधानः प्राणलोकः ।
तमःप्रधानोऽयमन्नमयः स्थूलो भूलोकः ॥ अत्र तामसे जगति
भूलोके इत्यर्थः । अवरोदुं अवनम्रा । यथा येनावरोहणेन
इदमान्ध्यं जडनिमग्नचित्तं ज्योतिः समुन्नयेत् तथा ऽवनम्रेति
सम्बन्धः ॥ नयतेर्द्विकर्मकत्वात् आन्ध्यं प्रधानं कर्म ज्योतिरप्र-
धानं च ॥७॥

अनृतभ्रमात्मकेऽस्मिन्

यथा च तत् सत्यरूपतां गमयेत् ।

अथ मृत्यौ च यथा तं

परिणमयेद्विव्यजीवनत्वेन ॥८॥

अनृतभ्रमात्मके असत्यान्तिमूलकदोषभूयिष्ठे अस्मिन् जगति यथा
उद्दनृतात्मकं सत्यरूपत्वेन परिणमयेत् परिवर्तयेत् तथाऽऽवरोद्धुमवन-
वेति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ एवं मृत्यौ च अवतरति तं दिव्यजीवनतया
परिणमयितुमित्यर्थः ॥८॥

अपि च दुराग्रहशीले
दुःखे लोकार्तिशोकभूयिष्ठे ।
कारुण्यादवतर्तु
प्रह्लीभूताऽभवन्माता ॥९॥

दुःखे जगद्वाहःखे अवतर्तु प्रह्लीभूताऽभवदिति सम्बन्धः ॥ तस्य
योजनमुत्तरक्षेत्रेनाह ॥९॥

परिणमयितरि स्वीयो—
त्कृष्टानन्दस्य सम्मदोन्मादे ।
तमस्विलज्जननी
दुर्भरमतिबहुलमन्तयेत्वा यथा ॥१०॥

मातुः स्वीयानन्दलहरीणां हर्षोन्मादस्य परिणमयितृत्वात्, तत्र
क्षेत्रं अन्तयितुं प्रभवति । यस्मिन् क्षेत्रे दुःखरूपे माता कारु-
णादवतर्तुं प्रह्लीभूताऽभवदित्युक्तं पूर्वक्षेत्रे ॥१०॥

हंतमाला

उरुवात्सल्यभावा— निजवत्सेषु माता ।
सममंत्ताऽप्रकाशं परिधातुं च वेषम् ॥११॥

वत्सेषु सेषु वात्सल्याद्वेतोः अप्रकाशं वेषं परिधातुं अप्रकाश-
वेषेणात्मानमाच्छादयितुमित्यर्थः । सममंत्त अङ्गीचकार ॥११॥

दधतीराक्रमाय व्यथयच्चेष्टितानि ।
अनृतध्वान्तशक्तीः प्रससादापि सोदुम् ॥१२॥

आक्रमाय दुराक्रमणार्थं व्यथयच्चेष्टितानि आर्तिजनककर्मविशे-
षाणि दधतीः स्वीयत्वेन धारयमाणाः अनृतध्वान्तशक्तीः सोदुं
प्रससाद अनुभतिरूपं प्रसादमकरोत् ॥१२॥

जननद्वारतो नि— र्गमनं स्वीचकार ।
जननं तत्सखायो निधनं वित्त भूयः ॥१३॥

श्याऽमत्याऽयोनिजा भगवती अवताराङ्गीकारस्यावश्यकतया
जननद्वारा विनिर्गमनमिह स्वीकृतवती ॥ तच्च जननं भूयो निधनं
महन्मरणम् । कथम्? इह सर्वं मृत्युप्रस्तम् ॥१३॥

इति सत्यं प्रकाशं मुदमश्रान्तमायुः ।
अयमुद्धृत्य नेयोऽवरसर्गेभ्यलक्षि ॥१४॥

इति इत्थं मार्तुर्जननाङ्गीकरणादेव अयं अवरसर्गः अनृतान्ध्य-
क्षेशबहुलः सत्यं प्रकाशं मुदं आनन्दं अश्रान्तमविरतं नित्यमिति
यावत्, आयुर्जीवितं च (कर्म) उद्धृत्य नेयोऽभ्यलक्षि उद्धृतो भूत्वा
पापयितुं शक्योऽदृश्यत ॥१४॥

सुमहानेष यज्ञः पुरुषस्येति केचित् ।
प्रकृतेर्भूरिहोमः क्रतुरग्यस्तु देव्याः ॥१५॥

एष यज्ञः पुरुषस्येति केचित् । पुर्वे वैदिकाः प्राहुः “यसु-
षेण हविषा देवा यज्ञमतन्वत्” इति ॥ तत्सत्यं भवतु । इह
मातृतत्त्वे सम्यक् परिज्ञाते मातुः क्रतुरेवेति दृष्टिरूपपञ्चतरा स्यादि-
पाशयः । तु शब्दः उक्तपक्षं व्यावर्त्य स्वाशयं घोतयितुम् ॥१५॥

६

चतुर्मूर्तिप्रस्तावः

हंसमाल

अथ विश्वस्य सम्यड् नियतं चालनेऽस्य ।
व्यवहारे च लीला- पृथिवीमण्डलस्य ॥१॥

भगवत्याश्रतस्मो धुरि लब्धप्रतिष्ठाः ।
अभवन्याः कलास्ता वरशक्तीरवेत ॥२॥

शोकद्रव्यमेकवाक्यम् । विश्वस्य कर्मणि षष्ठी । नियतं
चलनक्रियाविशेषणम् । लीलात्मकपृथिवीमण्डलस्य व्यवहारे
च ॥ कलाः अंशाः, वरशक्तीः श्रेष्ठाः शक्तीः । अवेत
अवगच्छथ । श्रोतृन् प्रति सम्बोधनम् ॥१,२॥

परमा मूर्तयोऽमूः प्रमुखा लोकमातुः ।
जागतीकार्यनैत्रयः प्रथमा तत्र राज्ञी ॥३॥

प्रमुखाः प्राधान्येनाग्रे स्थिताः ॥ तत्र तासु मूर्तिषु, प्रथमा
आदौ कथिता, राज्ञी राजेश्वरी ॥३॥

वसन्ततिलका

सेयं विनिश्चलविशालतरा प्रशान्त-
भव्यप्रसादभरिता महिता महाद्भिः ।
सर्वार्थधीः परमपारकृपारसाद्रा
सर्वाधिराज्यमहिमाऽनुपमप्रभावा ॥४॥

इतः परं महेश्वर्यादिमूर्तीश्चतसः नामाख्यानमन्तरेण क्रमशः
सङ्घेण विशिनष्टि ॥ सेयमिति प्रथमा महेश्वरी कथिता ॥४॥

मातुः समुज्ज्वलबलस्य च दुर्निवार-
रागस्य चण्डजवसोऽपि च वीरवृत्तेः ।
इच्छाबलस्य निखिलाक्रमणस्य लोक-
संक्षोभवीर्यविभवस्य च मूर्तिरन्या ॥५॥
मूर्तिरन्या महाकाली ॥५॥

सौन्दर्यसारलयसुखरसामरस्य-
गोप्ता १०८

आकर्षणेन च बलान्मधुरा तृतीया
हारिश्चियाऽऽनुतपरिस्फुटसुन्दरीयम् ॥६॥

सौन्दर्यादेगोप्येन रहस्येन चकारादुक्तेन सर्वेण मधुरा रमणीया,
तृतीया महालक्ष्मीः हारिश्चिया मनोहरशोभया ॥६॥

अत्यन्तगाढनिपुणा परमे दृढे या
ज्ञाने च कर्मणि विदोषधृते तुरीया ।
सा भाति सर्वविषये निभृतं च याथा—
तथ्येन सिद्ध्यधिगमेऽपि च मातृमूर्तिः ॥७॥

परमे श्रेष्ठे ज्ञाने, विदोषधृते दोषराहित्येन कुशलतया धृते
गृहीते कर्मणि च अत्यन्तगाढनिपुणा या तुरीया चतुर्थी सा मातृ-
मूर्तिः महासरस्ती सर्वविषये याथातथ्येन सिद्ध्यधिगमे च भाति,
अधिष्ठातृदेवतात्मेन राजते ॥७॥

ज्ञानं बलं समरसत्त्वमथापि सिद्धि—
रित्थं पृथग्गुणविशिष्टतया चतस्रः ।
ताः स्वात्मना सह गुणात्मकनैजशक्ती—
रेताः प्रकाशयितुमन्त्र समानयन्ति ॥८॥

ताः चतस्रो मूर्तयः, गुणात्मकनैजशक्तीः स्वस्विशिष्टगुणरूपाः
शक्तीः ज्ञानाद्याः ॥८॥

मातुः प्रजागरितशक्तिसरस्य साक्षाद्
ये भौमिकीं विवृणुते प्रकृतिं निजां ताः ।
दिव्यास्पदे तदधिरूढपदानुरूपे
स्वाः स्थापयन्ति मनुजात्मविभूतिवर्गे ॥९॥

मातुः मातृसम्बन्धिनः प्रजागरितशक्तिसरस्य प्रजागरिताया उ-
ज्जितनिद्रायाः शक्तेः सरस्य चलनस्य व्यापारस्येति यावत्, ये
स्वकीयां भौमिकीं भूमिसम्बन्धिनीं भूम्याश्रयणेन व्यवस्थितां प्रकृति
साक्षाद् विवृणुते, मातृशक्तिव्यापाराय ये कृतिनः स्वस्यां प्रकृतौ
स्थलं ददति, मनुजात्मविभूतिवर्गे मानुषाकारेण वर्तमाने मातृमूर्ति-
विभूतिवर्गे तदधिरूढपदानुरूपे तैः कृतिभिः अधिरूढस्य पदस्य
स्थानस्य अनुरूपे सदृशे दिव्यास्पदे दिव्यस्थाने ताः मूर्तयः
स्वाः उक्ताः ज्ञानबलाद्याः शक्तीः स्थापयन्ति, प्रकाश्य
प्रतिष्ठापयन्ति ॥९॥

अनुष्टुप्

महेश्वरी महाकाली महालक्ष्मीरथान्तिमा ।
महासरस्वतीत्यासां महम्भासचतुष्टयम् ॥१०॥

७

महेश्वरी

मदलेखा

पर्यालोचकबुद्धे- रिच्छाशक्तिं ऊर्ध्वम् ।
 आसीना विपुलात्मा वैशाल्योपरि राज्ञी ॥१॥

राज्ञी महेश्वरी ॥१॥

उत्कर्षं च बृहत्त्रं तें द्वे प्रापयति स्वम् ।
 वैशाल्यात्मविवेका- कृत्वा तेऽपि विधत्ते ॥२॥

ते द्वे पर्यालोचकबुद्धिं इच्छाशक्तिं च स्वीयमुत्कर्षं बृहत्त्रं च
 प्रापयति, तथा कृत्वा तयोः वैशाल्यविवेकस्वरूपतामापादयती-
 त्यर्थः ॥२॥

औज्ज्वल्येन परस्ता- दाहोस्वित्रं तयोः ।
आभाति प्रवहन्ती ब्रह्मिष्टा शक्तिमती ॥३॥

आहोस्वित् अथवा, तत्र तयोः परस्तात्, तावप्यतीत्य तयो-
रप्यूर्ध्वमित्यर्थः । औज्ज्वल्येन स्वीयेन प्रवहन्ती आभाति । ब्रह्मिष्टा
प्राज्ञतमा । शक्तिमती ज्ञानमेवास्याः मुख्या शक्तिः ॥३॥

विज्ञानस्य विशिष्टा- नन्त्यानां बहुलानाम् ।
अस्मानुन्मीलयति प्राज्ञा विश्रुतवीर्या ॥४॥

ब्रह्माण्डस्य बृहत्त्व- स्योत्कृष्टस्य महिम्नः ।
दिव्यज्योतिष एषा निर्वेषस्य परस्य ॥५॥

निक्षेपाश्रयभूमे- ज्ञानस्याद्भुतभासः ।
शक्तीनामस्मितस्य श्रीमातुश्च सरस्य ॥६॥

विज्ञानस्य विशिष्टानन्त्यानां विज्ञानगतानां अगणितगुणगण-
ज्ञानैश्वर्यतेजोबलादीनां इत्यर्थः तेषां अस्मानुन्मीलयति तेषामस्माकं
चाभ्यन्तरीभूतध्वान्तनिवारणेन उभयेषां सम्बन्धविधायकं मार्गं
विवृतद्वारं करोतीत्यर्थः । एवं बृहत्त्वस्येत्याभ्य सरस्येतदन्तं

उक्तस्य सर्वस्यास्मानुन्मीलयतीति वाक्यशेषः ॥ श्रीमातुः शक्तीनां
शाश्वतीनां अमितस्य परिच्छेदरहितस्य सरस्य चलनस्य व्यापारस्येति
यावत् ॥४-६॥

शान्तात्मा ॥ द्वुतभूमा शंश्वन्निश्चलधामा ।
गुर्वीयं नो किमपि प्रभवेनां चालयितुम् ॥७॥

इयं गुर्वी एनां चालयितुं किमपि नो प्रभु न समर्थम् ॥७॥

वैदुष्यं यदमुष्यां नित्यं स्थायि समस्तम् ।
गूढं किञ्चन नास्या यत्काङ्क्ष्यवगन्तुम् ॥८॥

यत् यस्मात् अमुष्यां वैदुष्यं समस्तं ज्ञानं स्थायि भवति, त-
स्मादस्याः गूढं अविदितं नास्ति किञ्चन यदवगन्तुं काङ्क्षति ॥८॥

सर्वं प्राणिसमूहं स्पष्टं वस्तु समस्तम् ।
सर्वस्तत्प्रकृतीर- प्येषां चालकहेतुम् ॥९॥

मर्यादां च जगत्या अस्याः कालविशेषान् ।
सर्वं यज्ञवदेषा भूतं भव्यमवैति ॥१०॥

सर्वमैतीति योजना ॥ तत्प्रकृतीः तेषां प्राणिसमूहसमस्त-
वस्तुनां च प्रकृतीः । एषां प्राणिसमूहादितत्प्रकृत्यन्तानां चालक-
हेतुं अवैति जानाति ॥ मर्यादां जगत्याः नियर्ति व्यवस्थाविधि-
मिति यावत् । कालविशेषान् लोकस्य युगपरिवर्तकमान् ॥ भूतं
भवत् भव्यं अतीतानागतवर्तमानानि ॥९-१०॥

वसन्ततिलका

अस्यां बलं किमपि तिष्ठति यत्समस्तं
ईष्टेऽभिगम्य सकलस्य च सम्मुखीनम् ।
स्थातुं दुरालभविशालधियः प्रशान्त-
शक्तेश्च कोऽपि न पुरः प्रभुरन्ततोऽस्याः ॥११॥

सम्मुखीनं धीरताद्योतकं बलं, दुरालभविशालधियः दुरालभा-
दुःस्पर्शा दुर्ग्रहेत्यर्थः विशाला च धीर्यस्यास्तस्याः । अन्ततः अन्ते,
अस्याः पुरः अग्रे स्थातुं न कोऽपि प्रभुः ॥१२॥

देवी समा व्यवहरत्यविपर्ययेच्छा-
शक्तिः क्षमानिधिरसाविह मानुषेषु ।
तत्तत्स्वभावसदृशं घटनासु वस्तु-
जाते च तन्निहितसत्यबलानुरूपम् ॥१३॥

समा निष्पक्षपाता, मानुषेषु तत्तत्त्वभावसदृशं वस्तुजाते
घटनासु सम्भवेषु च तद्रूपसत्यबलानुरूपं व्यवहरति ॥१२॥

पक्षानुरागविधुराऽनुसरत्यजस्तं
दक्षा परस्य पुरुषस्य परं निदेशान् ।
कांश्चित्समुच्छरति कांश्चिदधः करोति
स्वस्मादपास्यति तमस्यथवा महान्धे ॥१३॥

स्पष्टम् ॥१३॥

देवी ददाति महर्तीं मतिमत्तमेभ्यो
देदीप्यमानविभवां धिषणां विशिष्टाम् ।
ये दृष्टिसम्पदमिताः कृतिनः स्वमन्त्रे—
ज्वर्भ्यन्तरान्परममून्निदधाति माता ॥१४॥

दृष्टिसम्पदमिताः प्राप्ताः अन्तर्दृष्टिसम्पन्ना इत्यर्थः । अभ्यन्त-
रान् आन्तरग्निकान् ॥१४॥

विन्यस्यति द्विषति मातरमत्र लोके
विद्वेषयोग्यफलितानि जने वराके ।

मूढाश्च ये जडधियः कुधियश्च ये वा
तांस्तांस्तदान्ध्यमनुसृत्य नयत्यभिज्ञा ॥१५॥

मातरं द्विषति जने विद्वेषयोग्यफलितानि विन्यस्यति क्षिपति
॥१५॥

प्रत्येकमन्त्र मनुजं प्रकृतेविभिन्ने-
ष्वंशेषु युक्तमभिमृश्य तथैव तेषाम् ।
आवश्यकं फलमुदीर्णमथ प्रवृत्तिं
माताऽनुरुद्ध्य परमुत्तरमादधाति ॥१६॥

मनुजं प्रकृतेविभिन्नेष्वंशेषु भागेषु प्रत्येकं पृथक् पृथक् युक्तं
यथा तथा अभिमृश्य तथैव तेषामंशानां आवश्यकं अनिवार्यतया
अपेक्षितं, उदीर्ण फलं आवश्यकत्वेन तैरुदीक्ष्याभ्यर्थितं, प्रवृत्तिं
प्रेरणां च अनुरुद्ध्य माता परमुत्तरमादधाति ॥१६॥

सह्वाद्यत्यपि च तान्प्रकृतिप्रसारान्
आवश्यकं भवति यावदपारमेधाः ।
तल्लालितस्वरुचये त्यजति त्वविद्या-
मार्गे क्षयाय सकलाभ्युदयाय वैषा ॥१७॥

प्रकृतिप्रसारान् प्रकृत्यंशानां प्रसाराः व्यापाराः तान् । तल्ला-
लितस्वरुचये तैः प्रकृत्यंशैलालिता प्रीत्या अभिलिषिता स्वरुचिः
खेच्छा तस्यै ॥१७॥

तस्याः कुतोऽपि न विबन्धकमस्ति लोके
सङ्गो न वा यदखिलोपरि भासते सा ।
अन्यातिशायि हृदयं तु जगज्जनन्याः
कारुण्यमक्षयमनन्तमितं हि मातुः ॥१८॥

तस्याः हृदयं तु जगज्जनन्याः लोकमातुर्हृदयं अन्यातिशायि
अन्यहृदयान्यतिशेते । अनन्तमितं न अन्तेन अवधिना मितं अन-
न्तमित्यर्थः ॥१९॥

सा द्वेषिणोऽप्यसुरराक्षसभूतवर्गान्
द्रोहात्मनोऽपि परिपश्यति तुल्यदृष्ट्या ।
एकस्य भागपदभाज इमे हि सर्वे
स्त्रीया भवन्ति शिशावो हितवत्सलायाः ॥२०॥

भूतं पिशाचः । द्रोहात्मनः द्रोहः आत्मा स्वभावो येषां तान् ।
एकस्य अद्वितीयस्य सत्यस्य भागपदभाजः भागहरा इत्यर्थः ॥२१॥

अङ्गीकृतिर्भवति भाविनि तन्निरास-
स्तन्निग्रहोऽपि तदनुग्रह एव सत्यम् ।
प्रज्ञां तु नान्धयति सा करुणा महेश्याः
व्यावृत्तये न च कदाप्यनुशिष्टमार्गात् ॥२०॥

तन्निरासः तस्याः निरासः निराकृतिः कर्तरि षष्ठी, भाविनि
भविष्यति अङ्गीकृतिरेव सा निराकृतिर्यदि प्रसक्ता । तस्मान्मामू-
क्लैराश्यम् ॥२०॥

पादाकुलकम्

अस्या एकं परमं लक्ष्यं
तद्वस्तूनां तत्त्वं मुख्यम् ।
देव्याः शक्तेः केन्द्रं ज्ञानं
नास्ति ततः परमद्वयं स्थानम् ॥२१॥

केन्द्रं मुख्यं स्थानम् ॥२१॥

अस्माकं प्रकृतोरिह भव्ये
यच्च स्वात्मन उदिते दिव्ये ।

सत्ये प्रादुर्भावनमस्या
अयमुद्योगोऽयं च नियोगः ॥२२॥

दिव्ये सत्ये अस्मत्प्रकृतीनां प्रादुर्भावनमस्या उद्योगो नियोग-
शेत्यर्थः ॥२२॥

८

महाकाली

पादाङ्गुलकम्

उच्चुङ्गत्वं न तु वैशाल्यं
 नापि प्रज्ञाऽपि तु बलवीर्यम् ।
 इत्थं गुणवैशिष्ट्यालक्ष्या
 प्रकृतिस्त्वन्यैव महाकाल्याः ॥१॥

वैशाल्यं विशिष्टगुणो महेश्वर्याः, महाकाल्यास्तु उच्चुङ्गत्वं औन्न-
 त्यम् । एवमाद्यायाः प्रज्ञा द्वितीयायाः बलवीर्यं च वैशिष्ट्ये बोध्ये ।
 बलवीर्ययोः समाहारान्पुंसकम् ॥१॥

वसन्ततिलका

अस्यां हि किञ्चिदखिलाक्रमणं घनत्वं
 वीर्योत्कटं सकलसाधनशीलमूर्जः ।

**भिन्दश्च विघ्निवहानभिधाव्य सर्वाः
सीमाश्च दिव्यमहिमोद्भृतचण्डभावः ॥२॥**

घनत्वं वर्तत इत्यध्याहार्यम् । किञ्चित् किमपि एवं ऊर्जश्च
वर्तते । उभयोश्च विशेषणानि स्पष्टानि ॥ विघ्निवहानभिधाव्य
सर्वाः सीमाश्च अवधीन् भिन्दन् दिव्यमहिमा उद्भृतचण्डभावो
वर्तत इति शेषः ॥२॥

शार्दूलविकीर्णितम्

**झञ्ज्ञामारुतचण्डकृत्यविभवे
तस्याः स्फुटो भ्राजते
सर्वो दैवतभाव उत्सुतगतिः,
सा ह्याशुतायै स्थिता ।
सद्यः सिद्धिकृते समर्थविधये
क्षिप्रं समक्षं परा-
घातयाऽप्रतिरुद्धविक्रमधृते
धुर्यप्रहाराय च ॥३॥**

प्रचण्डमारुतकृत्योपमायां साहसकार्यसम्पत्तौ तस्याः दिव्यभावः
सार्वात्म्येन हठाद्विजृम्भत इति तात्पर्यम् ॥ हि यतः सा आशुतायै
क्षिप्रकारित्वाय स्थिता । मान्दं न सहते ॥ धुर्यप्रहाराय धुरि
स्थितः धुर्यः अग्रे आभिमुख्येन दीयमानः प्रहारस्तस्मै ॥३॥

आस्यं घोरमथासुरस्य कुमते-
स्तस्याः स्थितिर्मानसी
निष्कारुण्यमनर्थकृदृढतरं
देवद्विषां संहतेः ।
युद्धात्सङ्कुचिता कदापि न हि सा
योद्ध्री जगत्सन्ततेः
नासम्पूर्तिमितां दशां च सहते
मर्त्येष्वमर्त्येश्वरी ॥४॥

तस्याः मानसी स्थितिः, नेयं केवलं मनोवृत्तिः किं तु अवस्था-
विशेष इति वक्तव्यम् । देवद्विषामसुराणां संहतेः, निष्कारुण्यं यथा
तथा अनर्थकृदपायकरीत्यर्थः । असम्पूर्तिमितां पूर्तिं न गतां दशां
न सहते । अपूर्णतां न क्षमत इति भावः ॥४॥

यद्यन्नेच्छति तत्र तत्र मनुजे
 सा निष्टुरं चेष्टते
 यद्यद्वाऽप्रहतोऽज्ञमान्ध्यकलितं
 तत्र त्वसौ दारुणा ।
 द्रोहासत्यसुदुर्मनस्त्वदमने
 सद्यो रुषा भीषणा
 दुष्टेच्छा च तदीयकर्कशकशा—
 घातप्रविच्छा क्षणात् ॥५॥

आप्रहतः आप्रहेण मौर्ख्यग्राहम् । सद्यो रुषा भीषणा तत्क्ष-
 णाद्रोषेण घोरा ॥५॥

औदासीन्यमतिप्रमादभरितो—
 पेक्षालसत्वानि सा
 दिव्ये कार्यं उपस्थिते भगवती
 न क्षाम्यति क्षिप्रगा ।
 आलस्येन विलम्बिनं जनमथा—
 काले च सुसं व्यथां

तीव्रामाशु विधाय बोधयति साऽ-
प्यावश्यकी चेद्ध्रुवम् ॥६॥

सुसं जनं तीव्रां व्यथामाशु विधाय बोधयति । साऽपि
तीव्रा व्यथापि आवश्यकी चेत्, नान्यथा ॥६॥

निर्व्याजाञ्जससत्वराः सपदि याः
कृत्योन्मुखाः प्रेरणाः
निःशेषाः परमप्रपूर्णगतयो
राजन्ति यास्तीत्रगाः ।
उत्काङ्क्षोर्ध्वगतिश्च या हुतवह-
ज्वालोपमा ज्वालिनी
सर्वास्ताश्वलनानि कान्यपि महा-
काल्या इति ज्ञायताम् ॥७॥

निर्व्याजाञ्जससत्वराः अकृत्रिम-अवक-शीघ्राः । उत्काङ्क्षा
अभीष्टमुन्नतमर्थं उद्गम्य प्रासुं तीव्रेच्छा । हुतवहज्वालोपमा अमि-
ज्वालाभा ऋर्धगतिसादृश्यात् । ज्वालिनी ज्वाला अस्या अस्तीति

ज्वालिनी उत्काङ्क्षा । ज्वाला च पावनी पावकशक्तिः तद्वती,
तस्मान्न पुनरुक्तिः ॥७॥

सत्त्वं दुर्दममुच्चदूरगमना
देव्याः परा दृष्टिरुत्-
तुङ्गोङ्गीनपतङ्गराजपतना
शक्तिश्च सङ्कल्पगा ।
पादावृध्वंगतावतिद्रुततरौ
हस्तौ प्रसार्य स्थितौ
हन्तुं वा परिरक्षितुं यदियम-
प्यम्बा महाकालिका ॥८॥

परा दृष्टिः न तु अपरा, उपरि स्थिता ऊर्ध्वगेत्यर्थः । सङ्कल्पगा
शक्तिः इच्छाशक्तिः । यत् यस्मात् महाकालिका इयमप्यम्बा,
तस्मात्परिरक्षितुं वा हस्तौ प्रसार्य स्थिताविति सम्बन्धः ॥८॥

प्रीतिः सान्द्रतरा रुषेव, गहनः
स्त्रेहस्त्वतीवोत्कटः

तस्याः कार्यवशानुमोदितकरो—
पात्तप्रवृत्तेवलात् ।
प्रत्यूहाः प्रतिरोधकाश्च बहवो
भक्तस्य संस्तम्भकाः
सर्वे निर्विषया इवेह रिपवो
भग्ना भवन्ति क्षणात् ॥९॥

कार्यवशानुमोदितकरोपात्तप्रवृत्तेस्तस्याः बलात् प्रत्यूहाः भग्नाः
भवन्तीति योजना । कार्यवशादस्माभिरनुमोदिता करेणोपात्ता
गृहीता प्रवृत्तिः कार्यप्रवेश इत्यर्थः यस्याः तस्याः । कार्ये तस्याः
प्रवेशः अस्माभिरनुमतश्चेत्, तस्याः बलात् प्रभावात् प्रत्यूहाः भग्नाः
भवन्ति ॥ निर्विषयाः निःसत्त्वाः ॥ निर्विषया इवेह रिपव इत्यत्र
श्लिष्टोपमामूलको भावध्वनिः । विषयशब्दस्य देशपर्यायत्वात् ।
आङ्गलमूलग्रन्थे नायमभिप्रेतः, तस्मादिहाकिञ्चित्करः ॥९॥

क्रोधः शत्रुजनस्य भीकरतमः
सह्वानोच्चण्डता
भीरोः क्षीणबलस्य वेदनकरी
यद्यप्यमुष्यास्तथा ।

आत्मन्यग्र्यतरानुरागहृदयै—
 धर्ता महाद्विस्तथा—
 प्यार्थस्सादरमस्विका भुवि महा—
 सत्त्वैः समाराध्यते ॥१०॥

यद्यप्यमुष्याः कोधः शत्रुजनस्य भीकरतमः, तथा तेनैव
 प्रकारेण सङ्घट्नोच्छण्डता भीरोर्वेदनकरी, तथापि आर्यैः समारा-
 ध्यत, इति सम्बन्धः ॥१०॥

तेषां संविदितं यदात्मगमभि—
 द्रोहात्मकं यच्च त—
 न्नेतुं शक्तिसमग्रसत्यपदवीं
 सम्मर्दयत्यस्विका ।
 भूयो यद्विकृतं च वक्रमखिलं
 तच्चाञ्जसं ताडय—
 त्युच्छृत्यापहरत्यशुच्छमखिलं
 दोषार्दितं वा पुनः ॥११॥

तेषां पूर्वोक्तानां महासन्धानां संविदितं अनुभवविदितम् ॥
 यच्च यदपि आत्मगं अभिद्रोहात्मकं तत् (कर्म) शक्तिसमप्रसत्यपदर्वा
 नेरुं अम्बिका सम्पर्दयतीति यत् तत्संविदितमित्यन्वयः ॥
 अञ्जसं क्रज्ञु यथा तथा ताढयति ॥११॥

नैषास्वा यदि, वत्सरैः शतमितै-
 निर्वर्तनाय क्षमं
 स्यादेतद्, यदुपस्थितेन दिवसे-
 नैकेन निर्वाह्यते ।
 मुक्त्वैतां मृदुलो गुरुश्च मधुर-
 श्चारुः पृथुर्वा भवे-
 दानन्दो वियुतस्तु सम्मदभरे-
 णात्यन्तमुज्ज्वालिना ॥१२॥

शतमितवत्सरसाध्यं एकदिवससाध्यं भवति महाकाल्यनुग्रहात् ॥
 आनन्दस्य उज्ज्वलत्वादिसमृद्धिमत्त्वं इह वैशिष्ट्यं ज्ञेयम् ॥१२॥

ज्ञानाय प्रददाति जित्वरतरां
 शक्तिं महाकालिका

सौन्दर्याय च सामरस्यगतये
 सर्वोच्चरामुन्नतिम् ।
 सिद्धयर्थं कृतकृच्छ्रदीर्घविधये
 यताय वेगं परं
 यः शक्तिं बहुलीकरोति लघय-
 त्यध्वानमारादपि ॥१३॥

सिद्धयर्थं कृतकृच्छ्रदीर्घविधये यताय, सिद्धनिमित्तं कृतः
 कृच्छ्रसाध्यः दीर्घविधिः दीर्घकालनिर्वर्त्यविधानक्रमः यस्मिन् तस्मै
 यताय वेगं ददातीति वाक्यशेषः ॥ यः वेगः शक्तिं बहुली-
 करोतीत्यादि स्पष्टम् ॥ आरादपि दूरादपि ॥ दूरमप्यध्वानं
 लघूकरोतीति भावः ॥१३॥

पादाकुलकम्

उत्तमहर्षजडोन्मादेभ्य-
 स्तुङ्गतमोत्तमशृङ्गपदेभ्यः ।
 शस्तोदारतरोदेशेभ्यो
 विपुलतमेभ्यो दृष्टिपथेभ्यः ॥१४॥

एभ्यः किञ्चिन्नयूनं किमपि
प्रीणायतीमां नैव कदापि ।
तस्मादस्यां सर्वेशस्य
ज्वलति विजित्वरशक्तिर्नित्यम् ॥१५॥

एभ्यः पूर्वश्लोकोक्तेभ्यः किञ्चिन्नयूनं किमपि इमां न प्रीणयति ॥
अन्यत् स्पष्टम् ॥१४-१५॥

वरमधुना यदि महती सिद्धि-
र्न तु पुनरुत्तरकाले साध्या ।
कालीज्वलनात्युत्कटवेगा-
नुग्रहतः स्यादिदमिति सत्यम् ॥१६॥

नैषाम्बा यदि वत्सरैः शतमितैरिति श्लोकेचायमाशयो द्रष्टव्यः
॥१६॥

९

महालक्ष्मीः

पादाकुलकम्

केवलसिह न प्रज्ञाशक्ती
 एते मातुः स्वाभिव्यक्ती ।
 प्रकृतावस्ति तु किञ्चित्स्याः
 सूक्ष्मतरं तद्भवति रहस्यम् ॥१॥

मातुर्विशिष्टप्रज्ञा महेश्वर्या मूर्ता, विशिष्टबलं तु महाकाल्या-
 मित्युक्तम् । न केवलं ते उभे एव मातुर्माहाभाग्यप्रकाशिके ।
 अन्यदस्ति रहस्यं तस्याः प्रकृतावित्याह ॥१॥

येन विना न ज्ञामं पूर्ण
 न स्यादपि सा शक्तिः पूर्णा ।

पूर्णत्वं वा पूर्णं न भवेत्
तद्विविचित्रं विदितं महताम् ॥२॥

येन रहस्येन विना ज्ञानस्य शक्तेवा पूर्णत्वं न सिद्धच्छति ॥२॥

उभयोरुपरि प्राप्तस्थानं
शाश्वतसौन्दर्यस्य निधानम् ।
दिव्यानां समरसभावानां
भाविति रहस्यं न पुनर्ग्राह्यम् ॥३॥

तच्च रहस्यं उभयोः प्रज्ञाशक्तयोरुपरि ॥३॥

एतद्वलवन्मोहनमत्रोऽ-
प्रतिहतविश्वाकृष्टिसमर्थः ।
वस्तूनि च भूतानि च शक्ती-
राकृष्य दृढं धारयमाणः ॥४॥

एकत्र समागतिमेतेषां
एकीभवनं च तथा कुरुते ।

पश्चादावरणान्तर्गूढा—
नन्दः स्त्रीयप्रतिमाः सर्वैः ॥५॥

एतैर्नैजलयांश्च प्रणयन्
विलसेच्च यथा विश्वविलासी ।
एषैव महालक्ष्मीदेव्याः
शक्तिर्माहात्म्यवती दिव्या ॥६॥

सार्धश्लोकद्वयमेकत्रयम् ॥ एतद्रहस्यमुद्देश्यं बलवन्मोहनमन्त्रः
विवेयम् । अप्रतिइतायां विश्वाकृष्टौ समर्थः सम्मोहनमन्त्रस्य विश्व-
माकष्टुमप्रतिद्रवन्द्रि सामर्थ्यमित्यर्थः । स च वस्तुनि भूतानि शक्ती-
श्वाकृष्ट्य दृढं धारयमाणः सन् एतेषां वस्त्वादीनां एकत्र समागतिं
एकीभवनं च तथा कुरुते, यथा विश्वविलासी पश्चादावरणान्त-
र्गूढानन्दः एतैः सर्वैः स्त्रीयप्रतिमाः तैजलयांश्च प्रणयन् विलसेदिति
सम्बन्धः ॥ पश्चादावरणेत्यत्रेदं बोध्यम् ॥ यथा आवरणत्वेन स्थितानां
बाह्यानां वस्तुनां भूतानां शक्तीनां च पश्चादन्तर्निंगूढो य आनन्दः
स एतान्येव वस्त्वादीन्युगादाय स्त्रीयलोकोत्तरसगर्भितविश्वानि
प्रश्रीय स्वानुगुणलयांश्च विधाय विलसेत्, तथा सर्वेषामुक्तानां
एकत्र समागमं कुरुते तत् सम्मोहनमन्त्रत्वेन कीर्त्यमानं रहस्यमित्या-
शयः ॥

लयाः—नृत्त-गीत-वादित्राणां सामरस्यव्यवस्थापिकाः मात्राविशेषाः लयशब्दव्यवहार्याः । इह तु आनन्दाद्रसपदवाच्यादुत्पाद्यमानानां वस्त्वादीनां यथाकालदेशप्रमाणं समत्वापादिकाः मात्राविशेषाः लयशब्देन ग्राह्याः ॥ आनन्दस्य सर्वाधारभूतत्वे रस्यत्वे चेदं हि श्रूयते “रसो वै सः, रसं ह्येवायं लब्धवानन्दी भवति । को ह्येवान्यात्कः प्राप्यात्? यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्, एष ह्येवानन्दयति” इति ॥४-६॥

वसुमती

चेतस्तनुभृता- माकर्षति बला- ।
न्नातोऽधिकतरा या काचन कला ॥७॥

कला अंशविशेषो मूर्तिरिति यावत् ॥७॥

अल्पस्य पृथिवी- तत्त्वस्य भुवने ।
लक्ष्येत् बृहती दूरा भगवती ॥८॥

अम्बा किल महे- श्र्यर्यमहिमा ।
दुर्गा न सुभरा नैश्चल्यपरमा ॥९॥

उभाभ्यां क्षोकाभ्यां महेश्वरी दूरा न सुगमेत्युक्तम् ॥८-९॥

मन्दस्य पृथिवी- सत्त्वस्य भुवि नः ।
दौर्बल्यवशतः सोङुं न सुलभा ॥१०॥

एषाऽपि च महा- काली गुरुबला ।
घोरातिजवना दुर्धर्षगमना ॥११॥

द्वाभ्यां महाकाली दुर्भरेत्यत्र हेतुरुक्तः ॥१०-११॥

सर्वो ननु महा- लक्ष्मीं तु भजते ।
हर्षादभिमुख- स्तस्यै स्पृहयते ॥१२॥
तत्रं मधुभरं दिव्यं मदकरम् ।
मत्रं विसृजति ह्येषा मधुमती ॥१३॥

महालक्ष्म्याः स्पृहणीयत्वे हेतुः कथितः ॥१२-१३॥

तृणकम्

मातृमूर्तिरुत्तमप्रमोदशालिनी हि सा
वर्तनं तदन्तिके घनं सुखं मनोऽतिगम् ।
दीपिते हृदन्तरे तदीयवेदनाञ्चिते
सत्त्वमञ्जुतं परं प्रहर्षणं च जायते ॥१४॥

हि हेत्वर्थे । सत्त्वं वर्तनम् ॥१४॥

रम्यताप्रसन्नतार्द्वित्ततास्ततो वह-
न्त्यर्कतो यथा विभास्तदञ्जुतेक्षितं त्वथ ।
यत्र सक्तमुल्लसत्सिंतश्रियं च सा क्षिप-
त्येष बन्धितो गतस्त्वगाधमोदममताम् ॥१५॥

यथा भास्कराद्विभाः त्विषः स्वभावतः प्रवहन्ति, तथा तस्याः
रम्यतादयः । अथ यत्र यस्मिन् तस्याः अञ्जुतवीक्षितं सक्तं
लग्नं, यस्मिंश्च सा उल्लसत्सिंतश्रियं मन्दहासशोभां क्षिपति, सः
बन्धितः बन्दीकृतः जीवः अगाधानन्दममो भवति ॥१५॥

लोहकान्तसन्निभस्तदीयपाणिपल्लव-
स्पर्श एष यस्य सूक्ष्ममर्मविज्ञकर्मणा ।
प्राणदेहचेतसां परिष्कृतिस्तदडिग्रतः
पीडनेन च क्षरन्त्यलौकिकौघसम्मदाः ॥१६॥

यस्य स्पर्शस्य सूक्ष्मरहस्यज्ञात्रा कर्मणा शरीर-प्राण-मनांसि परि-
कृत्य स्वच्छानि कृतानि भवन्ति ॥ तदडिग्रतः पीडनेन, तस्याश्वरण-
कृतसङ्घटनेन हेतुना लोकातिशायिनः प्रवाहरूपा आनन्दा आन-
न्दलहर्य इति यावत्, संक्षरन्ति ॥१६॥

प्राणिका

सुखेन साधितुं तथापि न क्षमं तदीप्सितम् ।
सुखेन गोपनं न वा तदीयसन्निधेमतम् ॥१७॥

तथापि तत्त्वीणां तत्सान्निध्यरक्षणं वा न सुलभम् ॥१७॥

तूष्णकम्

सुन्दरत्वसामरस्यमात्मचेतसोर्धृतं
धीप्रवृत्तिभावयोः समस्तयोस्तथाविधम् ।
बाह्यवृत्तिकार्ययोस्तथैवजीवतद्वत्—
प्रान्तयोश्च तद्वयं महाश्रियः समीहितम् ॥१८॥.

सुन्दरत्वसामरस्यं, उभयोः समाहारः, नपुंसकम् । समस्त-
योर्धीप्रवृत्तिभावयोः, धीवृत्तिर्मानसी क्रिया, भावः अनुभवो हर्षादिः ।
उभयोस्तथाविधं सौन्दर्यसामरस्यम् ॥ . बाह्यवृत्तेः कार्यस्य चो-
भयोः । जीवस्य तद्वतप्रान्तस्य च परितो वर्तमानस्य प्रदेशस्य
चोभयोः । एवं सर्वत्र तद्वयं सौन्दर्यसामरस्यं महाश्रियो महा-
लक्ष्म्याः समीहितम् ॥१८॥

शर्दूलविक्रीडितम्

योगो यत्र जगन्निगृदपरमा-

नन्दानुबद्धैर्लयैः

सम्बुद्धयात्मकसर्वसुन्दरपरा-

हानस्य यत्रोत्तरम्

।

यत्रैक्यादविरोधभावहृषितै-

देवोन्मुखैर्जीविभि-

भूयन्ते भुवि तत्र सा भगवती

स्थातुं हि सम्मन्यते ॥१९॥

यत्र यस्मिन् स्थले जगति निगृदः य आनन्दः तेनानुबद्धै-
स्तदीयानुषङ्गैर्कैर्लयैर्मात्राविशेषैः योगः सम्बन्धः आकर्षणरूपः
वर्तत इति शेषः ॥ यत्र चोत्तरं भवति विश्वात्मसुन्दरवस्तुकृतस्य
आहानस्य । अयमाशयः । यथा परं वस्तु सर्वज्ञं सर्वशक्तं
तथा तत्सर्वमुन्दरमपि । आनन्दस्वरूपाद्विश्वोत्पत्तेर्विश्वस्य रस-
नीयत्वं तत्र परस्य सौन्दर्याविर्भावादिति वोध्यम् । सम्बोधन-
स्वरूपं विश्वरूपेण विलसितस्य सुन्दरस्य (कर्तुः) आहानम् । इदं च
तस्य प्रत्युत्तरम् । विश्वस्मिन्नाविष्कृतेन सौन्दर्येणाकृष्टं रसिकं
संस्कृतं सूक्ष्मं चक्षुर्येषां त एव प्रत्युत्तरदानसमर्थाः सुन्दरवस्त्वा-
हानस्य ॥१९॥

यन्नीचं मलिनं निकृष्टमथ यद्
 रिक्तं जघन्यं शठं
 यद्ग्राम्यं पशुवन्निवर्तयति तत्
 सर्वं तदभ्यागतिम् ।
 सौन्दर्यं प्रियता च नैव भवतो
 यत्राथवा ते उभे
 प्रादुर्भूतिपराङ्मुखे विमनसौ
 नायाति तत्रापि सा ॥२०॥

तत्सर्वं कर्तृ । देव्या अभ्यागमनस्य प्रत्याख्यायकानि नैच्या-
 दीनीखुक्म् ॥ २०॥

एते यत्र विमिश्रितेऽथ विकृते
 नीचार्थसंसर्गतः
 प्रस्थातुं तत ईश्वरीसुमनसां
 क्षिप्रं परावर्तते ।
 ईर्ष्याद्वैषसुदुर्मनस्त्वकल्प-
 स्वार्थेष्वसूयाकुले-

ष्वार्या लब्धनिकेतना नृहृदये-
ष्वेषा कथं स्थास्यति ॥२१॥

दोषकलुषितेषु मानुषहृदयेष्ववकाशो नास्त्यस्याः ॥२१॥

लोभद्रोहकृतमताः स्थितिमिताः
पात्रे पवित्रे यदि
भ्रष्टाऽश्लीलसमीहितेन हृदयाद्
रागेण भक्तिर्यदि ।

किं तु स्थास्यति तादृशोषु हृदये-
ष्वेषा मनोज्ञाऽपि तु
ग्रस्ता दिव्यजुगुप्तस्या न हि दृढं
यत्ता निवृत्ता भवेत् ॥२२॥

अश्लीलसमीहितेन रागेण हेतुना हृदयाद् भक्तिर्भ्रष्टा यदि ॥
न हि दृढं यत्ता, हि हेत्वर्थे । नेयं निर्बन्धशीलेत्यर्थः । तदे-
वोत्तरश्लोकेनाह ॥२२॥

निर्बन्धान्न यतः कुतोऽपि यतते
माता मनोहारिणी

प्रागात्मीयशिवङ्करार्थघटना—
 ब्रूलात् सैवं स्थिता ।
 एतन्तिकविषोपमस्य शमनं
 पैशाचवद्वस्तुनः
 धूर्ति चाप्यनुपाल्य संवृतमुखी
 कालं समुद्दीक्षते ॥२३॥

प्रागात्मीयेत्यस्य, स्वीयनूतनरचनासिद्धेः पूर्वमित्यर्थः ॥ सैवं
 स्थिता वक्ष्यमाणप्रकारेण । इष्याद्वेषादिदोषादेः प्रागुक्तस्य विषो-
 पमत्वं पैशाचविभूतित्वं चोक्ते । तन्निवृत्तिकालं प्रतीक्षमाणा मुख-
 मावृत्य तिष्ठतीति तात्पर्यम् ॥२३॥

नैतस्याः प्रियता विरक्तिभवयोः
 पारुष्यरिक्तत्वयो—
 रुद्राढस्य हृदुद्रतस्य दमने
 भावस्य वा भूरिणः ।
 सौन्दर्यांशनिरोधनं न सहते
 जीवस्य वा जीविनः

प्रेमैषा वरशोभया ननु गले
योक्तं निधत्ते नृणाम् ॥२४॥

वैराग्यजन्ये कार्कश्ये अकिञ्चनत्वे च नास्याः प्रीतिः । हृद-
योद्रुतस्य हर्षादेभावस्य दमने वा । जीवस्य जीवितस्य, जीविनः
जीवत आत्मन इत्यर्थः । गले योक्तं निधत्ते, सौन्दर्येण प्रेमपाशेन
च बद्ध्वा वशयति मानुषानित्यर्थः ॥२४॥

उत्कृष्टेष्विह जीवितं रसभरं
सर्गेषु तस्याः परं
नङ्यं दिव्यकलासमृद्धिकलितं
सर्वं समापद्यते ।
काव्यं सत्त्वमिदं समस्तममला-
नन्दात्मकं जायते
श्रेष्ठायै स्थितये च साऽथ घटय-
त्येकत्र लोकंश्रियः ॥२५॥

इदं समस्तं सत्त्वं सत्ता, यद्यदस्ति तत्सर्वमपि जगत् अमलान-
नन्दात्मकं काव्यं जायते ॥ काव्यमिद जगदपि रसगर्भितं चर्वण-
क्षमं भवति ॥२५॥

स्वात्मोच्छासनिवेशनान्नयनव-
 त्येकत्वसन्दर्शनात्
 सामान्यानि च केवलान्यपि करो-
 त्याश्चर्यकारीपयसौ ।
 हृद्यज्ञीकृतसन्निधिस्तु विमलां
 बुद्धिं समुद्धृत्य या
 वैचित्रीशिखराण्यनुत्तमपदा-
 न्युद्वैर्नयत्यस्विका ॥२६॥

नयनवती नयनं सौन्दर्यरसिकं चक्षुः अस्या अस्ति ॥२६॥

सर्वज्ञानातिगानि प्रकटयति मुदो-
 न्मादगोप्यानि बुद्धे-
 भक्तेऽदैवाभिमुख्ये प्रबलतरसमा-
 कर्षणं चापि धत्ते ।
 शक्तेवर्धित्य चैषा निभृतघनतरे
 कार्यसामर्थ्यभेदे

शास्ति श्रीमातृमूर्तिर्लयमपि च यथा-

सामरस्यप्रमाणम् ॥२७॥

मुदोन्मादगोप्यानि हर्षोन्मादरहस्यानि बुद्धेः प्रकाशयति ।
भक्तेः दैवाभिमुख्ये विषये बलवत्तरसमाकर्षणं धत्ते ॥ शक्तेवीर्य-
स्य च मात्रानुसारेण कार्यसामर्थ्यमध्यापयति, येन तत्कृतानि का-
र्याणि उचितं प्रमाणं सामरस्यं च नातिक्रामन्तीत्यर्थः ॥२७॥

प्रमाणिका

मनोज्ञतां ददात्यसौ मनोरमाऽथ सिद्धये ।
स्थिरत्वसाधिकां च काञ्चिदुत्तमार्थसम्पदे ॥२८॥

सिद्धये कार्ये पूर्णे फलिते या सिद्धिस्तस्यै । तादृशीं मनो-
ज्ञतां ददाति यादृश्या सिद्धिः शाश्वती स्थिरा स्यादित्यर्थः ॥२८॥

१०

महासरस्वती

महासरस्वतीमूर्तिर्मातुः शक्तिः क्रियापरा ।
सिद्धिव्यवस्थानिरतं मातुः सत्त्वं च या मता ॥१॥

महेश्वर्यादिमूर्तीनां कार्यभेदस्य तारतम्यपरिज्ञानेन महासरस्वत्याः
कार्यं सुगमं स्यादिति अनुष्टुब्धष्टकेन तासां पृथग्ब्यापारान्
विशदयति ॥१॥

या कनिष्ठा चतसृणामत्यन्तं कार्यकौशला ।
भौतिकप्रकृतेरेषा नेदिष्ठा श्रेष्ठकारिणी ॥२॥

नेदिष्ठा अत्यन्तं समीपा ॥२॥

बृहतीर्जगतीशक्तिरीतीर्विन्यस्यति ध्रुवाः ।
महेश्वरी वराराध्या मातुर्ज्ञानमयी तनुः ॥३॥

महेश्वरीव्यापारमाह । जगतीशक्तिरीतीः लोकशक्तीनां कार्य-
कारिणीनां पद्धतीः ॥३॥

उद्योजयति वेगं च शक्तिं तासां महाबला ।
ओजोमयी तनुर्मातुर्महाकाली मदोत्कटा ॥४॥

महाकाल्याः कार्यमाह ॥ तासां लोकशक्तीनाम् ॥४॥

सौन्दर्यरूपिणी मूर्तिः सामरस्यपरायणा ।
तासां लयप्रमाणानि महालक्ष्मीः प्रपञ्चति ॥५॥

तासां शक्तीनाम् ॥५॥

महासरस्वती त्वासां व्यवस्थां च सविस्तराम् ।
सम्बन्धं सर्वभागानां कार्यनिर्वाहमुक्तमम् ॥६॥

संयोजनं च शक्तीनाममोघपरिकल्पनम् ।
याथातथ्येन पूर्तिं च सिद्धिं समधितिष्ठति ॥७॥

शास्त्रं शिल्पं कला तत्रं वस्तूनां पारिभाषिकम् ।
महासरस्वती त्वेषामधिष्ठात्री प्रतिष्ठिता ॥८॥

महासरस्वत्यधिकारः कथितः ॥६-८॥

मन्दाकान्ता

प्राज्ञं हस्तं करणकुशलं कर्मसिद्धस्य चक्षुः
ज्ञानं रूढं सुदृढनियतं सूक्ष्मतत्त्वं तितिक्षाम् ।
अन्तबोधोचितमणु च यथावत्प्रकृत्या दधाना
स्वाभीष्टेभ्यो वितरतितरां सर्वतत्रस्वतत्रा ॥९॥

स्वाभीष्टेभ्यः ये तया वृतास्त एव तां वृण्वते, तस्या अभीष्टा-
श्रेतीह ग्राह्यम् ॥ प्राज्ञहस्तादि स्वयं स्वमावतो दधाना वृतेभ्यः
स्वीयेभ्यो ददाति ॥ सूक्ष्मतत्त्वं तत्त्वस्य भाववाचित्वात् सूक्ष्मतेत्यर्थः ॥
अन्यत् स्पष्टम् ॥९॥

हंसमाला

सुदृढा श्रान्तिहीना निभृतं सावधाना ।
वरनिर्माणधात्री । महती संविधात्री ॥१०॥

सकले कर्मतत्रे परिभाषान्यतत्रे ।
कुशला शासने वा बहुशिल्पस्य वेत्री ॥११॥

परिभाषान्यतन्त्रे कर्मतन्त्रे, परिभाषाधीने शिष्पकलादौ
॥१०-११॥

जगतां संविभागं तनुते तीव्रकर्मा ।
चतुरा मूर्तिरम्बा- तनुरेषा चतुर्थी ॥१२॥

चतुर्थी अम्बातनुः महासरस्तीमूर्तिः ॥१२॥

नवरूपोपलम्भे परिणामे प्रकृत्याः ।
रचनायां च नूलं धृतिमत्यामसुष्याम् ॥१३॥

अतिदीर्घप्रयासं बहुसूक्ष्मं च कर्म ।
प्रतिभात्युत्कृष्टे- रसमाप्यं च मन्दम् ॥१४॥

श्लोकद्वयमेकवाक्यम् ॥ उत्कृष्टेः उत्का दृष्टिर्यस्य सः,
अक्षमया कथं कदा वा कार्यं समाप्तं स्यादिति उन्मनायमानस्य
॥१३-१४॥

अपि तु स्थैर्यनिष्ठं सकलं छिद्रहीनम् ।
भवति श्रेष्ठमन्ते परिपूर्णं समस्तम् ॥१५॥

निहितेच्छा तदीया सकलासु क्रियासु ।
अविशङ्का विनिद्रा विधुतक्षान्तिभारा ॥१६॥

तदीया इच्छा निहिता निक्षिप्ता भवतीति शेषः ॥१५-१६॥

प्रवणीभूय सेयं स्वयमम्बाऽस्मदर्थम् ।
अणु वा विस्तरेणा- प्यवलोक्याभिसृश्य ॥१७॥

लघु वा लोपलुप्तं बहुलं वापि रन्धम् ।
परिवृत्तिं च सूक्ष्मा- मथ यद्वाऽसमग्रम् ॥१८॥

परिवृत्तिरिह विकृतत्वेन व्यावर्तनम् ॥१८॥

कृतमालोच्य पश्चा- दपि कर्तव्यशेषम् ।
नियतं तोलयित्वा निखिलं सा विधत्ते ॥१९॥

श्लोकत्रयमेकवाक्यम् ॥१९॥

किमपि न भवेदत्यल्पं वा स्फुटं लघु वा तथा
किमपि न भवेद्वेषच्छन्नं सुसूक्ष्ममथापि वा ।

हरिणी

अवहितदशस्तस्यास्तु स्यान्न किञ्चन दुर्ग्रहं
किमपि जननीं नातिक्रामत्यमोघपरिश्रमाम्

॥२०॥

स्फुटं लघु वा, स्थूलदृष्टेः स्फुटं स्पष्टं लघु अनादरणीयत्वेन
प्रतीतमपि ॥२०॥

निहितविभवं रूपं यावन्न याति निजं वरं
स्वपदमुचितं सर्वोऽप्यंशो न यावदितोऽशिनि ।
प्रभवति फलं दातुं यावन्न वा प्रतिपालितं
मुहुरपि च तं तावत् संस्कुर्वती जननी स्थिता
॥२१॥

अंशिनि सर्वोऽप्यंशः एकैकोऽपि भागः उचितं युक्तं स्वपदं
खीयं स्थानं यावन्न इतः गतः प्राप्त इत्यर्थः ॥ प्रतिपालितं
प्रतीक्षितं फलम् ॥२१॥

रचनविधयेऽर्थानां शश्वन्मुहुर्मुहुरादराद्
युगपदखिलं दृष्टिस्तस्या अपेक्षितमीक्षते ।

मनसि कुरुते ग्राह्यं त्याज्यं विनिश्चिनुतेऽखिलं
करणसमयावन्तर्दृष्टिर्धिं नियमानपि ॥२२॥

युगपदखिलमपेक्षितं, एकस्मिन्नेव काले यद्यदपेक्षितं अवश्यं
तस्य सर्वस्योपरि तस्याः दृष्टिः पततीत्यर्थः ॥ तस्याः अन्तर्दृष्टिः
करणसमयौ विधीन् नियमानपि विनिश्चिनुते । करणं उचितमुप-
करणं समयं योग्यकालं विधीन् विधानानि पद्धतीरिति यावत् ।
नियमान् साङ्केतिकान् ॥२२॥

उपनेत्रवज्रा

अनादरादुद्यममान्यतो वा
जुगुप्सतेऽम्बाऽनवधानतायाः ।
सरस्वतीमातुरिमे हि दोषाः
स्वभावबाह्याः सुतरां विगर्हाः ॥२३॥

अम्बा जुगुप्सते इति पूर्वार्धेनोक्तम् । उत्तरार्धेन हेतुमाह ।
हि यस्मात् इमे वक्ष्यमाणाः उत्तरस्त्रोकाभ्यां, दोषाः सरस्वतीमातुः
स्वभावबाह्याः सुतरां विगर्हाः निन्याः । तस्मात् जुगुप्सते ॥२३॥

उपजातिः

सम्मिश्रितं चापलचोदितं वा
कृतं त्वयुक्ताचरितं च सर्वम् ।
अदाक्ष्यमल्पोद्यमता च कार्ये
प्रायस्समासित्वकथा समस्ता ॥२४॥

प्रायस्समासित्वकथा, ईषदसमासिरित्यर्थाद्गम्यते, अत्यन्त-
सम्पूर्णसमासेरीषन्यूनमपि न सह्यते देव्या । तस्मात् तत्कथनमपि
वर्ज्यम् ॥२४॥

याः शक्तयो वा करणानि यान्य-
प्यतथ्यसंयोजनमप्यमीषाम् ।
अपव्ययो वाऽर्धकृताकृतार्थ-
विसर्जनं चेत्थमवद्यभावाः ॥२५॥

अमीषां शक्तिकरणानां अतथ्यसंयोजनं अयुक्तमत एव मिथ्या-
सम्बन्धविधानम् ॥ अपव्ययः अनुचितविनियोगः । अर्धकृता-
कृतार्थविसर्जनम्, अर्धं कृतः अर्धकृतः अकृतश्च अर्थः तयोर्विस-
र्जनं त्यजनम् ॥ इत्थं अवद्यभावाः दोषाः विगद्याः मातुः महा-
सरसत्याः स्वभावबाह्याः ॥२५॥

निर्वर्तिते कर्मणि मातुरस्या
 न विस्मृतं किञ्चिदपि स्वकार्यम् ।
 अस्थानकृतः परिवर्जितो वा
 लोपेन युक्तो न च कोऽपि भागः ॥२६॥

अस्थानकृतः अनुचितस्थाने निहितः ॥२६॥

घन च पूणे सकल यथावत्
 प्रशंसनीयं च भवत्युद्यम् ।
 न प्रीणयत्यूनमपीषदेनां
 सम्पूर्णसिद्धेर्विहितार्थजाताम् ॥२७॥

सम्पूर्णसिद्धेरीषदूनमपि न प्रीणयत्येनामम्बाम् ॥२७॥

इत्यत्रापि

तस्यास्तु चेत्सर्जनपूर्तिसिद्धिः
 द्राघिष्ठकालव्ययसाधनीया ।
 तत्रापि सा तिष्ठति बद्धदीक्षा
 सम्बद्धमूर्तिर्दृढमूहनीया ॥२८॥

उपजातिः

सर्वासु शक्तिष्वियमेव मातु-
श्विरन्तनक्षेशसहा हि मूर्तिः ।
मर्त्ये च तल्लोपसहस्रजातेऽ-
प्यतीव कष्टं क्षमते कृपाद्र्दा ॥२९॥

पृथ्वी

पुनः पुनरपि स्थिते विफलतां गतेऽप्युद्यमे
हितप्रियकरी स्मितोज्ज्वलमुखी समीपस्थिता ।
जहाति न च धीरतां न सुलभं परावर्तते
न मुश्चाति निजं ग्रहं प्रतिपदं च तस्याः करः
॥३०॥

अनन्यविषयं भवेत् सुदृढमस्मदिच्छाबलं
भवेम सरला क्यं सततमार्जवोद्दीपिताः ।
अयं हि नियमो भवत्यखिलकार्यनिर्वर्तन-
क्षमाभरितचेतसो ननु तुरीयमूर्तेः कृतेः ॥३१॥

इच्छाबलं अनन्यविषयं भवेत् । वयं च सरला अकृत्रिमा
भवेत् । अयं हि नियमः तुरीयमूर्तेः कृतेः, महासरस्वत्याः
कृत्यस्य ॥ ननु निश्चये ॥३१॥

शार्दूलविक्रीडितम्

द्वैधं न क्षमते मनः, क्षिपति सा
हासं च मर्मस्पृशं
छद्मन्यात्मविलोभनेऽप्यभिनये
नाथ्ये च रङ्गक्षमे ।
अस्माकं परिहीनतासु जननी
कष्टेषु मित्रं वरं
माता मन्त्रधरोपदेशनिरता
स्थैर्यप्रशान्तोद्यता ॥३२॥

द्वैधीभूतं चित्तं न सहते । नाथ्याभिनयात्मप्रतारणव्याजेषु
मर्मस्पृक् तस्याः परिहसनं निष्कर्णं भवतीत्यर्थः ॥ स्थैर्यप्रशान्तो-
धता, स्थैर्येण प्रशान्तं यथा तथा उद्यता ॥३२॥

मन्त्रधरा

भ्राजन्मन्दस्मितेन प्रसृमरविभवे-
नाखिलं दुःखजालं

क्षिप्रं संहारयन्ती घनतिमिरमनः-
 क्षोभसंवेगमूलम् ।
 साहाय्यं स्मारयन्ती सततमुपगतं
 सिद्धमस्माकमारा-
 न्निलं सन्दर्शयन्ती दशशतकिरण--
 योतमास्ते हि माता ॥३३॥

घनतिमिरमनःक्षोभसंवेगाः मूलं कारणं यस्य तद्दुखजालं
 सितेन संहारयन्तीति सम्बन्धः । सततमुपगतं उपस्थितं साहाय्य-
 मित्यर्थः । दशशतकिरणेत्यादिना नित्यसूर्यप्रकाशं दर्शयन्ती-
 त्यर्थः ॥३३॥

शार्दूलविक्रीडितम्
 सामर्यं प्रकृतेर्नयत्यविरतं
 यन्नः परस्याः परं
 नैश्चल्येन निरन्तरोद्यमरतां
 तस्मिन् सतीं प्रेरणे ।
 तामेवाखिलशक्तिकर्म जननी-

मालम्बते पूर्तये
सा देहस्य हि भौतिकस्य कुरुते
मूलप्रतिष्ठां दृढम् ॥३४॥

यत् प्रेरणं नः अस्मान् परस्याः प्रकृतेः सामड्यं अविरतं नयति,
समग्रां सर्वांश्चपूर्णां परां प्रकृतिं प्रापयतीत्यर्थः । तस्मिन् प्रेरणे
सर्तां वर्तमानां व्यापृतामिति यावत् ॥ नैश्चल्येन निरन्तरोद्यम-
रतां तामेव जनर्तां महासरस्तीमेव अखिलशक्तिकर्म
अखिलानां शक्तीनां महेश्वर्यादीनां कर्म (कर्तृ) पूर्तये
आलम्बते, सिद्धिप्राप्तिद्वारा चरितार्थत्वाय इमामेवाश्रित्य वर्तत
इत्याशयः ॥ सा हि देवी महासरस्ती भौतिकस्य देहस्य अन्न-
मयस्य मूलप्रतिष्ठां दृढं कुरुते ॥ असिद्धेचान्नमयदेहे क स्यात्
प्रतिष्ठा महेश्वर्यादिभिरनुगृहीतानां ज्ञानादीनाम् ? अत एवान्यासां
मूर्तीनां कर्म सफलत्वायेमां देवीमाश्रित्य वर्तत इत्युक्तम् ॥३४॥

प्रमाणिका

तया बहुश्रमेण वस्तु विस्तरेण साध्यते ।
विनिर्मितिः सुवर्मिता च कीलिता निरुद्ध्यते ॥३५॥

वस्तु द्रव्यम् ॥ विनिर्मितिः दिव्यशक्तिव्यापाराणां आधार-
त्वेन शरीरनिर्माणम् ॥ सुवर्मिता सुष्टु कवचिता रक्षितेत्यर्थः ।
कीलिता कीलबन्धेन दृढीकृता ॥३५॥

११

उत्तरभागः

सिद्धशुपायविचारपूर्वकं सिद्धिविवरणम्

पादाकुलकम्

मातुर्देव्या मूर्तय इतराः
सन्ति महत्यः सुदुरवताराः ।
भूचैतन्यक्रमपरिणामे
प्रामुख्येन तु धुरि नासन्याः ॥१॥

अवतारयितुं सुतरां दुश्शकाः सुदुरवताराः । अस्मिन् प्रचलति
भुवः परिणामे महेश्वर्यादिवत् अग्रे न ताः स्थिताः ॥१॥

याः सन्निधयोऽत्यन्तमवश्याः
वैज्ञानिकसाक्षात्काराय ।

तासामास्ते मुख्यतमैका
गहनतमोर्जितसम्मदकलिका ॥२॥

याः सन्निधयः, या इतराः शक्तय उक्तास्ता एव सन्निधयः ॥
तासामेका अत्यन्तरहस्यवीर्यज्वलितप्रहर्षेद्रेकसम्पन्ना ॥२॥

मूर्तिः प्रमदभरानन्दस्य
प्रवहति यः परदिव्यप्रेमणः ।
अथ चात्यन्तोन्नतशिखराणां
वैज्ञानिकचैतन्यपदानाम् ॥३॥

निन्नतमानामिह गर्तनां
भौतिकवस्तुप्रकृतिपदानाम् ।
समपोद्यान्तरमुभयेषां यः
प्रतिसन्धानं प्रभवति कर्तुम् ॥४॥

प्रमदभरानन्दस्य मूर्तिः आनन्दमयी मूर्तिः ॥ यः आनन्दः
परदिव्यप्रेमणः (अपादानं) प्रवहति ॥ अथेत्यारभ्य कर्तुमित्यन्तमेकं
वाक्यम् ॥ उपरि विज्ञानशिखराणामिहाधश्च जडप्रकृतिस्थानानां च

उभयेषां च यदन्तरं वर्तते तदपोहा, यः आनन्दः प्रतिसन्धानं कर्तुं
प्रभवतीति सम्बन्धः ॥३-४॥

दिव्यतमाङ्गुतजीवनमर्मो—
द्वाटनकीलो यत्र विभाति ।
कर्मेतरशक्तीनां भुवने
गूढो योऽद्याप्यखिलं धत्ते ॥५॥

यत्र आनन्दे दिव्यजीवनरहस्योद्वाटनसाधनं वर्तते । यश्चानन्दः
इतरशक्तीनामखिलं कर्म अद्यापि गूढः सन् न तु प्रकाशं धत्ते ॥५॥

किन्तु तमःस्थाऽऽहन्ताकलिता
नियमितसीमा मनुजप्रकृतिः ।
न गृहीतुं ताः सन्निधिवर्याः
शक्तीर्महतीः शक्ता भवति ॥६॥

मनुजप्रकृतिः अहन्ताकलिता अहम्भावप्रस्ता । नियमितसीमा,
सर्वतोमुखं सावधिकत्वं मानुषप्रकृतेः, तस्मान्महतीः शक्तीः आनन्द-
मय्याद्याः गृहीतुं न शक्ता ॥६॥

तासां वीर्यवदुत्कटकर्म
 प्रभवत्येषा न च धारयितुम् ।
 संस्कृतिसिद्धां परिवृत्तिमिते
 स्वान्तप्राणशरीरत्रितये ॥७॥
 शक्तिचतुष्के समरसभावात्
 स्वेच्छाप्रचलनसिद्धिं प्राप्ते ।
 ताः स्युर्व्यक्ताः शक्तय उर्व्या
 विज्ञानीयं कर्म च साध्यम् ॥८॥

तासामिति पूर्वार्धं स्पष्टम् ॥ उत्तरार्धस्य उत्तरश्लोकेन सम्बन्धः ॥
 संस्कृतिसिद्धां संस्कारविशेषेण सिद्धां परिवृत्तिं परिणामकार्यफलितां
 रूपान्तरस्थितिं इते प्राप्ते, स्वान्तप्राणशरीरत्रितये अन्न-प्राण-मनोमये-
 स्मिन्नाधारे शक्तिचतुष्के महेश्वर्यादौ समरसभावात् सामरस्यात्
 संवादादिति यावत्, स्वेच्छाप्रचलनसिद्धिं स्वाभीष्टानुसारेण व्यापृतिं
 प्राप्ते सति, ताः आनन्दमय्याद्याः शक्तयः व्यक्ताः स्युः स्पष्टा
 भवेयुः ॥ तदा विज्ञानीयं कर्मापि साध्यं भवति ॥७-८॥

सम्भूत्य यदा स्वात्मनि मातुः
 प्राकाद्यं ते नीताः सकलाः ।

एते मूर्तिविशेषास्तेषां
व्यापाराः पृथगपि सम्भूय ॥९॥

समरसभावादैक्यं च यदा
गमितास्ते च स्वयमपि तस्याम् ।
वैज्ञानिकनिजदैवतभावान्
अधिरूढाश्च यदा विलसेयुः ॥१०॥

यदा सकलाते एते मूर्तिविशेषाः मातुः स्वात्मनि सम्भूत्य
प्राकाश्यं नीताः प्रापिताः भवन्ति, तेषां मूर्तिविशेषाणां पृथगपि
प्रत्येकं च व्यापाराः सम्भूय समरसभावात् सामरस्येन तस्यां मातरि
ऐक्यं च यदा गमिताः प्रापिताः, यदा च मूर्तिविशेषाः मातरि
वैज्ञानिकनिजदैवतभावानधिरूढाः सन्तः विलसेयुः, तदेत्युत्तर-
इलोकेन सम्बन्धः ॥९-१०॥

स्वयमेव तदा परमा माता
निजरूपेण प्रकटीभूता ।
मान्यतमैवं च महाशक्ति-
विज्ञानात्मा विवृता भवति ॥११॥

तदा माता विज्ञानमयी महाशक्तिः प्रकाशा भवतीत्यर्थः
॥११॥

ऐश्वर्याणि स्वीयान्यथ सा
ज्वलितान्यतिशयवन्ति च महसा ।
अवचनविषयात्तेषां व्योम्नो
वर्षन्त्यम्बाऽहरति महिम्नः ॥१२॥

अवचनविषयात् वाचामगोचरात् तेषां ज्वलितानां ऐश्वर्याणां
व्योम्नः मूलस्वरूपादाकाशात् महिम्नः महत्वानि उज्ज्वलितानि अती-
तानि, वर्षन्ती आहरति उपनयति ॥१२॥

सक्रियदिव्यप्रकृतितयेयं
मनुजप्रकृतिः परिवर्तेत ।
विज्ञानीयस्य यतो निखिलाः
सत्यस्य तदा चिद्रूपस्य ॥१३॥

सत्यस्य तथा शक्तिमयस्य च
मूलाध्वानः सङ्घर्थिताः स्युः ।

**नित्यस्य परस्यापि लयानां
जीवविपञ्ची सदृशी च भवेत् ॥१४॥**

मनुजप्रकृतिः सक्रियदिव्यप्रकृतितया परिवर्तेत् । मानुषी प्रकृतिः कियोन्मुखदिव्यप्रकृतित्वेन रूपान्तरं प्राप्नुयात् । यतः यस्मात् विज्ञानीयस्य चिद्रूपस्य सत्यस्य शक्तिमयस्य सत्यस्य च निखिलाः मूलाध्वानः सङ्ग्रथिताः स्युः संयोजिता भवेयुः । परस्य नित्यस्य वस्तुनो लयानां सम्बन्धसाम्यव्यवस्थापकानां मात्राविशेषाणां सदृशी अनुरूपा भवेत् जीवविपञ्ची जीवितवीणा, तस्मात्परिवर्तेतेति सम्बन्धः ॥ अत्रेदमवधेयम् ॥ चिद्रूपेण शक्तिरूपेण च सत्यस्य आविष्करणार्थाः मूलमार्गाः बहवः । तेषामिह जीवे संयोजनेन जीवितचर्या नित्यवस्तुनो लयानुरूपा भवेदित्यर्थः ॥

चिद्रूपशक्तिमयसत्यस्य मूलाध्वनां तन्त्रीस्थानीयत्वं, जीवस्य वीणास्थानीयत्वं च विवेचनीये । यथा तन्त्रीसंयोजनेन वीणा वादनक्षमा लयं भजते, तथा जीविते सत्यज्ञानमार्गाणां सत्यशक्ति-मार्गाणां च व्यवस्थापनेन जीवितं दिव्यं भूत्वा नित्यस्य वस्तुनः लयानुरूपं वर्तितुं विलसितुं च शक्तोतीति तात्पर्यम् ॥१३-१४॥

**इच्छसि चेत्वं परिवृत्तिमिमां
मातुस्तस्याः शक्तीनां च ।**

हस्तन्यस्तः स्वयमेव भवेः
निष्प्रतिबन्धं निर्वादमपि ॥१५॥

साधनोपायमुपदिशति ॥१५॥

सा च तवान्तर्निष्प्रतिरोधं
स्वीयं कार्यं कुरुतां, त्वयि तु ।
सुखनम्यत्वं शरणागमनं
प्रज्ञेत्येतत्रितयमवश्यम् ॥१६॥

कुरुतां, वाक्यसमाप्तिः । त्वयि तु, अपि तु त्वयि सुख-
नम्यत्वादित्रितयमवश्यं स्यात् ॥ सुखनम्यत्वं, यथा मृदः कुम्भी-
भावे सुखेन नम्यत्वं कुम्भकारेच्छानुसारेण, तथेह सार्वात्म्येन वश्य-
त्वमभिप्रेतम् ॥ शरणागमनं निःशेषमात्मार्पणम् ॥ प्रज्ञा उप-
लब्धिः ॥१६॥

हृदये मनसि प्राणे देहे
तद्विवरेष्वप्युपलब्धिस्ते ।
स्यादपि मातुस्तच्छक्तीना-
मपि च ज्ञानं तत्कार्याणाम् ॥१७॥

स्पष्टम् ॥१७॥

आनन्धे तिष्ठति तमसि त्वयि सा
समयेष्वज्ञेष्वंशेष्वपि ते ।
स्वीयं कार्यं यद्यपि शक्ता
कर्तुं कुरुते च परा माता ॥१८॥

तवं सञ्ज्ञातविबोधस्य तया
यन्तु प्रत्यक्षव्यवहारे ।
चलति तदेवेदमिति न चिन्त्यं
भेदस्त्वनयोर्विधयोर्भवति ॥१९॥

यद्यपि तवाज्ञानदशायां जाह्यभूयिष्ठेष्वज्ञेषु माता स्वीयं कर्म
करोत्येव, तथापि तव ज्ञानोदये यादृशं कुरुते कर्म, न तत्तादृशं
भवति । भेदो भवत्युभयोः कर्मणोः ॥१८-१९॥

मातुर्हस्तस्पर्शस्यैषा
सुखनम्या ते प्रकृतिर्वश्या ।

स्यादेवं न तु संशयशीला
मानसमिव सा मा च विवादीत् ॥२०॥

प्रकृतिस्ते संशयशीला न स्यात् । यथा मनो विवादं कुरुते तथा
न कुर्यात् ॥२०॥

ध्वधरा

हस्तस्पर्शस्य मातुर्भवतु च सकल-
स्ते स्वभावः सुनम्यः
भव्योऽयं निर्विवादो मन इव न भवेद्
यत्तु वादानुरक्तम् ।
स्वस्यां पर्याप्ततायां दृढतरमपि यद्
विश्वसद्वोधशून्यं
ज्ञानोद्वोधस्य शत्रुर्भवति च परिवृ-
त्तेः सशङ्काविकल्पम् ॥२१॥

अथ प्रकृतेरन्न-प्राण-मनोमयत्वेन त्रिविधत्वात् त्रिधा प्रकृतिमु-
हिश्य कीदृशी स्याद् कीदृशी च सा न स्यादिति त्रिभिः इलोकैः
क्रमेण मनः-प्राण-शरीरदोषानुपन्यस्यति ॥

अयं ते सकलः स्वभावः मातुर्हस्तस्पर्शस्य सुनम्यः सुतरां नम्यः
भव्यो निर्विवादो भवतु ॥ मन इव न भवेत् । यथा मनः तथा
न भवेत् ॥ स्वस्यां पर्याप्तायां दृढतरं विश्वसत्, मूर्खविश्वासोऽ-
यमस्य । येन स्वपर्याप्तायां तृप्तं भवति ज्ञानविमुखम् ॥२१॥

माकार्षीदाग्रहं वा निजपथगमना-

सक्त एष स्वभावः

**प्राणोँ वा यश्च मर्त्ये सततमिह भृशं
नित्यनिर्बन्धशीलः ।**

दुस्तङ्कल्पात्मशक्त्या कुटिलगतिधौ-

रीषणैर्यार्विरुन्धे

व्यापारं दिव्यशक्तेः सकलमनुपदं

प्रत्यवस्थानदक्षः ॥२२॥

एष स्वभाव आग्रहं माकार्षीत् । प्राणो वा प्राण इव, यथा
प्राणः करोतीत्यर्थः ॥ यश्चेति प्राणकार्यं विवृणोति ॥ प्रत्यव-
स्थानदक्षः प्रत्यवस्थानं निराकरणं परिपन्थित्वेन निरोधनं वा ॥२२॥

जाड्याशक्त्योस्तथायं तमसि धृतपदः
 खेयरक्षाविशिष्टः
 माऽवष्टम्भं विधत्तामलसजडगता
 चिद्यथा स्थूलबोधा ।
 निर्जीवप्रायकार्यक्रममुत् निखिलं
 बाधमानं च मौद्यं
 स्पर्शं चाक्रन्द्य रुन्धे सकलमपि च याऽ-
 ल्पान्धसौख्यानुषक्ता ॥२३॥

यथा स्थूलबोधा चित् अवष्टम्भं विधत्ते, तथा अयं ते स्वभावः
 तमसि जाड्याशक्त्योर्धृतपदः खेयरक्षाविशिष्टः सन् अवष्टम्भं मा-
 विधत्ताम् । तमसि अन्धकारे तमोगुणे वा जाड्ये निर्व्यापारत्वे
 अशक्तौ असामर्थ्ये च धृतपदः प्राप्तस्थानः अत एव खेयरूपया
 रक्षया विशिष्टः युक्तः, यथा योधाः स्वातप्रदेशेषु निलीनाः प्रति-
 पक्षप्रयुक्तास्त्रपातेभ्यः सुरक्षिताः भवन्ति, तथा जाड्याशक्तिमोरुपे
 स्वेये निलीनो भूत्वा स्वभावस्ते मा परिहार्षीन्मातुर्व्यापारमित्यर्थः ॥
 स्थूलबोधा चित् पाञ्चभौतिकप्रपञ्चविषया जाग्रदवस्था प्रज्ञा ॥
 तस्या व्यापारमाहोत्तरार्थेन ॥२३॥

शार्दूलविक्रीडितम्

बाह्याभ्यन्तरभावयोरवधृतं
निश्चेषमात्मार्पणं
सर्वस्मिन् प्रकृतेः समर्पयति ते
भागे सुखं नम्यताम् ।
तेजोबुद्धिबलादये प्रवहते
नित्यं निजोन्मीलनात्
सर्वत्रापि निरन्तरा त्वयि चिति—
जातप्रबोधा भवेत् ॥२४॥

शरणागतिः सुखनम्यता प्रज्ञेति साधनत्रयसम्पत्तिः पूर्वमुप-
न्यस्ता ॥ इदानीं तत्फलमाचष्टे ॥ निःशेषमात्मार्पणं (कर्तृ)
प्रपत्तिरित्यर्थः । ते तव प्रकृतेः सर्वस्मिन् भागे सुखं सुखेनानाया-
सेन नम्यतामर्पयतीति योजना ॥ चितिः प्रज्ञा च जातप्रबोधा
भवेत् ॥ कथम्? निजोन्मीलनात् निजोन्मीलनद्वारा । उन्मी-
लनं विकसनं, ऊर्ध्वतः सर्वतः प्रवहते तेजोबुद्धिबलादये निरावरण-
त्वेन स्वात्मोद्घाटनम् ॥ तेजोबुद्धीत्यत्र तेजसे बुद्धये बलाय आदि-
शब्देन सौन्दर्यसामरस्यसम्पूर्तिसिद्धिभ्यश्च इति बोध्यम् ॥२४॥

सम्भरा

जातोद्वोधश्च देहः स्वचितिमपि मनोऽ-

तीतविज्ञानशक्तया

संयोज्यैक्यं विधत्ते न तु पुनरधुमा॥५—

स्पष्टतायां निमग्नाम् ।

ऊर्ध्वं चाधः समन्तादनुभवति च यो

व्याप्तुवन्तीश्च देव्याः

शक्तीः सर्वाश्च मातुर्भवति च पुलकी

प्रेमसम्मोदहर्षैः ॥२५॥

देहस्यापि चिद्वोधो भवतीत्याह ॥ बोधे जाते देहस्य चितिः
जात्याद्विमुक्ता भवति, न तु पुनरधुना पूर्वमिव अस्पष्टतायां अप्र-
काशतायां निमग्ना । देहः स्वचितिं मनोतीतविज्ञानशक्तया संयोज्य
ऐक्यं विधत्त इति योजयितव्यम् ॥ यो देहः प्रेमसम्मोदहर्षैः
पुलकी सर्वा अनुभवतीति सम्बन्धः ॥ अन्यत् स्पष्टम् ॥२५॥

दुतिलभितम्

अवहितो भव मा कुरु वेदितुं

समवधारयितुं च समुद्यमम् ।

क्षितिजुषा लघुना तव चेतसा
त्रिभुवनीजननीमजर्नि पराम् ॥२६॥

अवहितो भव, सावधानो भव भुवं गतेनाल्पेन मनसा त्रिलोक-
मातरं जन्मरहितां परां देवीं वेदितुं अवधारयितुं वा समुद्यमं मा कुरु
मा यतिष्ठाः ॥२६॥

अपि च सङ्कुचितान्धविमर्शनैः
स्खलितवस्त्रिरपि ग्रहणैर्निजैः ।
सुहृदमात्मनि विश्वसदल्पया
जडंधियापि निराश्रयदर्पया ॥२७॥

मन इदं विषयानतिमानसान्
निजभुवोऽभ्यधिकानपि भूयसः ।
वशयितुं निजमाननिर्दर्शनै-
रनवरानवरानिव मित्सते ॥२८॥

एकवाक्यम् ॥ निजैर्ग्रहणैः स्वीयैर्ज्ञानैः । जडधिया च इदं
मनः अनवरान् उत्तमान् अवरानिव अधमानिव मित्सते मातुमिच्छ
तीति सम्बन्धः ॥२७-२८॥

तमसि मन्दविभे दृढबन्धितं
 बहुमुखाननियन्त्रणधोरणीन् ।
 मनुजचित्तमिदं कथमन्विया-
 दपरमं परशक्तिपदक्रमान् ॥२९॥

बहुमुखाननियन्त्रणधोरणीन् परशक्तिपदक्रमान् कथमन्विया-
 दिदं मनुजचित्तम् ? ॥२९॥

भुवनमातुरुदात्तनिरीक्षणं
 निखिलकर्म च सत्वरसङ्कुले ।
 पतनशीलधियां ग्रहणं नृणां
 पदुत्तमे सुतरामतिधावतः ॥३०॥

मातुरुदात्तनिरीक्षणं कर्म च उभे सत्वरसंकुले अतिल्वरं सङ्कीर्णं
 च । अत एव नृणां पतनशीलधियां ग्रहणं अतिधावतः ।
 स्वलनस्वभावमानुषबुद्धिकर्तृकं ज्ञानं अतिकामतः ॥३०॥

अगणनीयगतेर्जगतीसुवो
 न मितयो मितयो मनसो नृणाम् ।

**परममूर्तिभिदालघुपर्ययाद्
यदिह गच्छति सम्ब्रमतन्त्रताम् ॥३१॥**

जगतीसुवो मातुः अगणनीयगतेर्गणयितुमशक्यायाः गतेः
मितयो मानानि नृणां मनसो मितयो न । मानुषमनोमानेभ्यो
भिन्नानि मातृगतेर्मानानि । अत एव यत् मनः सम्ब्रमतन्त्रतां
गच्छति सम्ब्रमाधीनतां गच्छति सम्ब्रान्तं भवतीति यावत् ॥
कुतः? परममूर्तिभिदालघुपर्ययात्, मातुः परममूर्तीनां भिदानां
भेदानां लघु क्षिप्रं यथा तथा पर्ययात् परिवर्तनात् हेतोः ॥ बहु-
शीघ्रमूर्तिभेदपरिवर्तनस्य मानुषमानससम्ब्रमजनकत्वमुक्तम् ॥३१॥

आर्या

**लयबन्धानां विघटन—
घटनाभ्यामन्त्र मातृविहिताभ्याम् ।**

**तीव्रीकरणेन मन्दी—
करणेन च तत्र तत्र वेगस्य ॥३२॥**

**कष्टविशेषे कस्य चि—
देकामन्यस्य रीतिमन्यां च ।**

आश्रित्य व्यवहृत्याः
श्रीमातुर्विधमार्गचरणेन ॥३३॥

परिगृह्यैकां सुक्तवा
पुनरन्यां सरणिमात्तमुक्तां च ।
सर्वां समूह्य मातुः
सङ्घणेनापि गाढसम्मूढम् ॥३४॥

गहनाविद्यावर्तन—
परिभ्रमाभ्यां परं किमपि धाम ।
उद्यान्तीं परशक्तेः
सरणिं नैतन्मनोऽभिजानीते ॥३५॥

दुरवगाहा मातुः कार्यवैचित्री कथिता चतुर्भिः श्लोकैः
॥३२-३५॥

तस्याः कुर्वत्मानं
विवृतं तां चैत्यया च संवेद्य ।

तृसो भव प्रकृत्या

दृष्ट्या वीक्षख चैत्यया देवीम् ॥३६॥

मनसो दुर्ग्रहा मातेत्यहेतुकमुक्तम् ॥ तर्हि कोवाऽभ्युपायस्तां
वेतुं? आह । तस्या मातुः स्वात्मानमर्पयित्वा विवृतं कुरु । तां
मातरं चैत्यया अन्तरात्मसम्बन्धिन्या सूक्ष्मया प्रकृत्या संवेद्य अनु-
भूय तृसो भव । चैत्यया सूक्ष्मया दृष्ट्या वीक्षख च, वीक्ष्य
तृसो भवेत्यर्थः ॥

चैत्यपदमधिकृत्य किञ्चिद्वक्तव्यम् ॥ चितश्चितर्वा निष्पन्नं
चैत्यपदमभिप्रेयते, ततु चिन्त्यम् । संस्कृतवाच्ये शास्त्रेषु मृग्य एव
चैत्यपुरुषपदप्रयोगः ॥ वङ्गचैष्णवग्रन्थेषु प्राप्तप्रयोगमिदं चैत्यपदं
भगवता श्रीअरविन्देन पुरस्ताद्वक्ष्यमाणेऽर्थे प्रयुज्यते ॥

अथ कोऽयं चैत्यः पुरुषः चैत्या प्रकृतिर्वा? उच्यते समासेन ॥
मानसाधन्तःकरणं स्थूलप्राणदेहादिबाह्योपकरणं उभे चोपयुज्य
तदनुभूतिसारानादाय देहापातानन्तरं पुनर्जन्म यः स्वीकरोति स
चैत्यः पुरुष उच्यते ॥ हृदयस्थानोऽप्ययं नेश्वरो भवति, यस्तु
सर्वेषां भूतानां अगाधतमे हृदयाकाशोऽवतिष्ठते । अपि तु
हृदयस्थमीश्वरमाश्रित्य तदुदितोऽशुरिवांशस्तत्सम्बन्धितया बाह्या-
भ्यन्तरात्मकदेहस्य अन्तरतमस्येश्वरस्य च मध्यवर्तीं जीवव्यक्तेमूल-

भूतो यः पुरुषः स चैत्यशब्दवाच्यो भवति ॥ तदीया प्रकृतिश्च
चैत्येत्युच्यते ॥३६॥

सत्यस्य समुद्घोधे
सामञ्जस्येन ते हि निष्णाते ।
सत्योपलब्धिदक्षे
चैत्या प्रकृतिश्च दृष्टिरुप्लेया ॥३७॥

ते चैत्या प्रकृतिः चैत्या दृष्टिश्च ॥३७॥

मातैव ततः प्राणं
स्थूलं ज्ञानं मनश्च तव हृदयम् ।
दर्शयति स्वां प्रकृतिं
सृतीश्च देवी प्रकाश्य चैत्यांशैः ॥३८॥

चैत्यांशैः अन्तरात्मीयसूक्ष्मांशैः ॥३८॥

परिवर्ज्यतां प्रमादोऽ
विद्याक्रान्तस्य चेतसोऽस्माकम् ।

अभिलष्यति यदैव्याः
शक्तेव्यपारमात्मनोऽनुगुणम् ॥३९॥

अविद्याकान्तस्य मनसः प्रमादस्याज्यः । स कः? मनः
खाभिप्रायानुसारेण जगन्मातुः कार्यमिच्छति । एष हि दोषः ॥३९॥

गाधानामनुरोधा—
दसंस्कृतानां यदाशयानां नः ।
काङ्क्षति मातुः कार्यं
सर्वज्ञानस्य सर्वशक्तेश्च ॥४०॥

यत् चेतः नः अस्माकं गाधानां बाह्यवर्तिनां स्थूलानामाशया-
नामनुरोधादनुसारेण मातुः सर्वज्ञानस्य सर्वशक्तेश्च कार्यं काङ्क्षति
॥४०॥

अङ्गुतशक्त्या प्रतिपद—
मङ्गुतसिङ्घया प्रभाविशेषैश्च ।
दुर्दर्शैर्लब्धपदं
भवितुं चेतो महास्वनं कुरुते ॥४१॥

लब्धपदं लब्धं प्राप्तं पदं अङ्गनं यस्मिन् तत् चेतः ॥ अङ्गुत-
शक्त्यादिसुद्रितं भवितुं चेत उच्चैराक्रोशति, अङ्गुतदर्शनोत्सुकं
भवतीति भावः ॥४१॥

मदलेखा

नैवं चेन्मन एत- छङ्कि स्यात्तपरमम् ।
अस्तीहेत्यपि दैवं नैव प्रत्ययमीयात् ॥४२॥

एवं अङ्गुतं न दृष्टं चेत्, दैवं पुरतो वर्तमानमपि प्रत्ययं
नेयात् विश्वासं न गच्छेत्, नैव विश्वसितीत्यर्थः ॥ मनः कर्तृ
॥४२॥

अज्ञानक्षेत्रतटे- ज्ञाने व्यवहर्तुम् ।
नोपर्येव समस्ता मातेहाप्यवतीर्णा ॥४३॥

भूयोऽजस्वमुदारां प्रज्ञां शक्तिमपाराम् ।
अंशेनाच्छादयते एयंशेनाविष्कुरुते ॥४४॥

प्रज्ञां शक्तिं च अंशेनाच्छादयते, अंशेनाविष्कुरुते च
॥४३-४४॥

मूर्तिभ्यः करणेभ्यः स्वीयेभ्यः सकलज्ञा ।
ते द्वे संहरति स्वे माता सैवमभीक्षणम् ॥४५॥

ते द्वे प्रज्ञां शक्तिं च ॥४५॥

आधातुं परिपक्ं तत्सर्वं परिवृत्तम् ।
अन्वेष्टुं मनसोऽसा- वध्वानं जगदम्बा ॥४६॥

चैत्यांशस्य वरस्या- प्युत्काङ्क्षानिरतस्य ।
युद्धायाऽहितशक्तेः प्राणस्यापि च पद्याम् ॥४७॥

काराबन्धनदुःखा- धीनायाः क्लेशभुवः ।
पन्थानं प्रकृतेश्च स्थूलाया अनुयाति ॥४८॥

सर्वमुद्देश्यं परिवृत्तं विधेयम् ॥ शरीर-प्राण-मनश्चैत्यप्रकृतीनां
खाभीष्टपरिपाकसिद्धये तन्मार्गानेवानुसरत्यम्बा ॥४६-४८॥

केचित्तत्र परेच्छा- निर्णीताः सन्ति च ये ।
मन्दं वा ते समयाः सर्वे पालयितव्याः ॥४९॥

मन्दं वा शनैः शनैर्वा ॥ समयाः प्रतिज्ञाताः नियमाः ।
 परेच्छानिर्णीताः परस्य पुरुषस्येच्छया आदेशरूपया निर्णीताः
 निश्चितपूर्वाः ॥४९॥

ये च ग्रन्थिलबन्धाः सङ्कीर्णास्ते प्रथमम् ।
 कर्तव्याः शिथिलास्सं-छिन्ना नैकपदे स्युः ॥५०॥

छिन्ना नैकपदे स्युः, हठान्न छेतुं योग्या इत्यर्थः ॥५०॥

गच्छन्तीं परिणामं रक्षश्चासुर एताम् ।
 भौमामाक्रममाणा- वासाते प्रकृतिं ताम् ॥५१॥

परिणामं गच्छन्तीं परिणमन्तीं भौमां आक्रममाणौ रक्षश्चासुरः
 असुरराक्षसौ आसाते वर्तते । प्राणमये लोके कोशे च उपरि
 असुरः तस्य किञ्चिदधस्ताद्राक्षसः इमां भूमिमाक्रान्तवन्ताविति
 भावः ॥५१॥

जेतव्यावभिगम्य स्वे राष्ट्रे चिरभुक्ते ।
 तत्क्षेत्रे तत्समयान् सङ्केताननुसृत्य ॥५२॥

जेतव्यौ तौ असुरराक्षसौ । चिरभुक्ते चिरनिर्जितभुक्ते ॥५२॥

अस्मन्मानुषभावोऽ प्यत्येतुं निजमानम् ।
सन्नद्धव्य उपायै- रायासेन विनेयः ॥५३॥

आयासेन प्रयज्ञेन विनेयः शिक्षार्हः । अक्षमा वर्ज्या ॥५३॥

आत्मानं समतीतं दूरं रूपमवासुम् ।
नोच्छार्यः सहसाऽयं दौर्बल्यान्धतमःस्थः ॥५४॥

चिद्विद्या शक्तिरुभे भातोऽनुक्षणमत्र ।
कर्तुं यावदपेक्षं कार्यं तद्यत्तिविधेः ॥५५॥

आदिष्टां प्रतिपत्तिं गृहीतः शश्वदिमे ।
आकारं कल्पयतः पक्षं चापक्षभुवः ॥५६॥

आदिष्टां प्रागेव निर्णीतां प्रतिपत्तिमुपायमित्यर्थः । इमे उभे
चित् दिव्या शक्तिश्च ॥ अपक्षभुवः पक्षमाकारं कल्पयतः
॥५४-५६॥

विज्ञाने त्ववतीर्णे साक्षात्त्वय्याचरति ।
विज्ञानप्रकृतित्वे शक्तिर्विज्ञानमयी ॥५७॥

त्वयि आधारे विज्ञाने अवतीर्णं तु, विज्ञानमयी शक्तिः विज्ञा-
नप्रकृतित्वे आचरति, विज्ञानावतरणाद्विज्ञानप्रकृतित्वसिद्धेः ॥५७॥

चेतश्चेदनुयासि प्रत्यक्षं पुरतस्ते ।
तिष्ठन्तीमपि वा त-न्नाभिज्ञास्यति देवीम् ॥५८॥

आभासेष्ववतीर्णं चेतो मानुगमस्ते ।
आत्मानं त्वनुगच्छेः प्रत्युद्घोधसमर्थम् ॥५९॥

आभासेषु स्थूलेषु दृश्यमानेषु, प्रातिभासिकेष्वर्थेषु चेतो मन
उत्स्फुटते । तदनुसरणे वैयर्थ्यं बोध्यम् ॥५८-५९॥

दिव्यायां परशक्तौ श्रद्धां धेह्यखिलं ते ।
सा दिव्यांशविवृत्या कुर्यादैवतरूपम् ॥६०॥

परशक्तौ श्रद्धा निहिता चेत्, सा त्वयि पारमैश्वर्यबीजभूता-
नंशान् विवृत्य तेषां दिव्यप्रकृतिरूपं विदध्यात् ॥६०॥

इन्द्रपञ्चा

आदिष्टपूर्वा परिवृत्तिराराद्
विज्ञानभावेन सुदुर्निवारा

यन्मुमिचैतन्यविकासपद्या
याता समारोहवती न चान्तम् ॥६१॥

आरात् समीपे । विज्ञानभावेन परिवृत्तिरादिष्टपूर्वा निवारयितुं
दुश्शका ॥ वैज्ञानिकपरिणामः प्रागेव विहितो विषयः । भौमिक-
चैतन्यपरिणामक्रमेण सोऽनिवार्यतया भवितव्य एव ॥ हेतुमाह ।
परिणामकमस्योर्ध्वारोहणगतिर्न समाप्ता ॥६१॥

उपज्ञातिः

सोपानगम्ये परिणाममार्गे
तुङ्गं मनो न क्षितिचेतनस्य ।
इदं त्ववश्यं परिपाकसिद्धेः
तद्वूपनिष्पत्तिविधेश्च भूयः ॥६२॥

न च मनस्तस्य परा कोटिः । किन्त्वस्य परिपाकस्य सिद्धये
स्थिररूपनिष्पत्तये च इदं त्ववश्यं, यदुत्तरश्लोकाभ्यां वक्ष्यते ॥६२॥

ज्योतिष्यायाति दिव्येऽस्य दृढाभिज्ञानपूर्वकम् ।
समाह्वानमितोऽधस्तान्मवेन्न तु निराकृतिः ॥६३॥

स्यादूर्ध्वतः परानुज्ञेत्युभेऽवश्यमपेक्षिते ।
 द्वयोस्तु धत्तो माध्यस्थयं मातुः शक्तिश्च सन्निधिः
 ॥६४॥

ज्योतिरागमने तस्य निराकरणमन्तरेण दृढसङ्कल्पेन प्रत्यभिज्ञा-
 नेन इत आह्वानमपेक्षितम्, ऊर्ध्वतश्च परमपुरुषस्यानुज्ञाऽवश्यकी ॥
 उभयोरसदाह्वानपरमपुरुषानुज्ञयोः सम्बन्धं विधातुं मातुः शक्तिः
 सान्निध्यं च मध्ये वर्तते ॥६३-६४॥

मालिनी

विदलयितुमवन्ध्या मातुरेवेह शक्तिः
 प्रभवति हि पिधानं प्रावृतिं चापनेतुम् ।
 घटयितुमपि पात्रं सिद्धरूपं विधातुं
 न तु जगति तपस्या मानुषो वा प्रयासः ॥६५॥

मातृशक्तेर्महात्म्यमाह ॥ नेह पुरुषकारस्तपस्या वा पिधानं
 विदारयितुं प्रावरणमपनेतुं पात्रं सिद्धं घटयितुं वा अलम् ॥६५॥

अनृतदुरितपाके मृत्युशोकेऽत्र लोके
 तमसि कृतनिवासे सन्ततं सप्रयासे ।
 उपनयति विधात्री ज्योतिरायुश्च दिव्यं
 परमममृतनित्यानन्दमग्न्यं च सत्यम् ॥६६॥

दुःखानृततमोमृत्युबन्धुरेऽत्र लोके ज्योतिर्दिव्यं जीवनं सत्य-
 ममृतस्य नित्यमानन्दं च आहरति श्रीमातैवेति शिवम् ॥६६॥

इति

श्रीमहर्षिरमणभगवत्पादानुध्यातश्रीभगवद्वासिष्ठगणपतिमुनिप्रवरान्तेवासिनः,
 पूर्णयोगाचार्यश्रीमदरविन्दभगवत्पादानुध्यातस्य,
 भारद्वाजस्य विश्वेश्वरसूनोः कपालिनः कृतिः
 अनुवादप्रन्थोऽयं सटीकः
 श्रीमातृतत्त्वप्रकाशः
 समाप्तः ॥

तत्त्व प्रभा

मङ्गलाचरणम्

अधिष्ठाय परां शक्तिमीश्वरो व्यज्यते यतः ॥
अव्यक्तव्यञ्जको योगः स व्यञ्जयतु वः शिवम् ॥१॥

सर्गप्रसङ्गः

सा शक्तिश्चितिरीशस्य चितेः कार्यमिदं जगत् ॥
निगमागमसिद्धान्तसारोऽयं विदितो विदाम् ॥२॥

परमोऽर्थः परं ब्रह्म शब्दस्तच्छक्तिरुच्यते ॥
अनयोरविभाज्यं तत्सत्यमेकं सनातनम् ॥३॥

परः शब्दात्मको भूता शक्तस्तपति वर्धते ॥
खतोऽविभाज्यान्येतानि जगन्ति विसृजन्विशुः ॥३॥

नानालोकाः प्रजायन्ते कारणादेकतो विभोः ॥
तस्मादेकत्र नानालभुत्पन्नभुपद्यते ॥४॥

उत्पन्नानामनेकेषां लोकानामीशजन्मनाम् ॥
अनुत्पन्नस्य चैकस्य सम्बन्धो ध्रियते सतः ॥५॥

अथ चैकल्प-नानालसम्बन्धो ध्रियते न चेत् ॥
क्रमो वा नियतिर्न स्याल्लोकयात्रासु लक्षितः ॥६॥

नियतिर्यदि निर्मूला निरर्था सा भवेद्, यतः ॥
प्रयोजनमनुहित्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते ॥७॥

तस्मात्सर्वस्य लोकस्य गतिरर्थवती, यतः ॥
प्रज्ञानेत् जगत्प्राहुरिदं नान्धेन नीयते ॥८॥

इच्छापूर्वमिदं सृष्टं नेश्वरस्य तटस्थता ॥
नान्धेन नीयते ॥९॥

अपूर्णः स्तुकामोऽपि जगत्स्तुं कथं प्रभुः ॥
आनन्दस्य समृद्धलात्पूर्णलादस्य सर्जनम् ॥१०॥

यसाज्जगदिदं पूर्णादंशः पूर्णमुदश्यते ॥
तस्मादंशेऽपि सम्पूर्ण आनन्दः परमेश्वरः ॥११॥

कोऽप्यंशो जगदाकारस्तपसा जायते यतः ॥
तत्र पूर्णः परः शक्त्या रमते नित्ययेश्वरः ॥१२॥

एक एवाव्ययः पूर्णः सच्चिदानन्दलक्षणः ॥
उपादानं निमित्तं च विसृष्टेर्जगतः स्मृतः ॥१३॥

प्रकृतिः स्यादुपादानं जगता ब्रह्मणो वपुः ॥
आकाशश्चिद्वनानन्दोऽप्यदितिर्वेदभाष्या ॥१४॥

चितिशक्तिस्तपोवाच्या निमित्तं जगदुद्भवे ॥
समेवमेक एवात्मा त्रिरूपः प्रोच्यते बुधैः ॥१५॥

अदितिः प्रकृतिः प्रोक्ता तपो मायेति कीर्तिता ॥
अदितिः सा लखण्डलान्मानान्मायेति गीयते ॥१६॥

एका स्वरूपं सत्यस्याऽपरा व्यापार उच्यते ॥
उभाभ्यां सर्जनं धत्ते स्वयमेको परात्परः ॥१७॥

शक्त्या यथा मिमीतेऽयममेयं स्वं परः पुमान् ॥
माया सा कीर्त्यते कैश्चिदसाभिस्तप इष्यते ॥१८॥

एवं त्रिरूपो भगवाननन्त-

स्तपः प्रभावाद्विसृजत्यजाण्डान् ॥

स्वांशेषु जातेषु विसृष्टपूर्वे-

व्यात्मानमेकं बहुधा व्यनक्ति ॥१९॥

सप्तलोकी

जगतोऽपि त्रिरूपत्वं त्रिरूपत्वात्परेशितुः ॥
व्यापारात्सद्वीशस्य तपश्चिच्छक्तिवाचिनः ॥२॥

भूर्भुवःस्वरिति ख्याता त्रिलोकी सृष्टिरूच्यते ॥
सेयं प्रकृतिरीशस्य कुसा शक्तिविलासतः ॥३॥

गुणत्रयविभागेन लोकत्रयविभागिनी ॥
तमोरजस्सत्त्वमूर्तिरम्-प्राण-मनोमयी ॥३॥

बृहतस्तपसः पुंसो व्यापारो भावना ह्यसौ ॥
अखण्डमण्डलाकारपाकलीलाविनिर्मिता ॥४॥

सच्चिदानन्दरूपस्य त्रिरूपस्य परात्मनः ॥
इदं विषययेणेह विम्बितं भुवनत्रयम् ॥५॥

पराशरेण मुनिना शमीकाय निश्चोधिते ॥
लोकसंस्थानसङ्घाने रहस्यं किञ्चिदीरितम् ॥६॥

भूरादिसप्तलोकानां संस्थानं वर्णयन्मुनिः ॥
भूरादिलोकत्रितयमनित्यं कृतकं जगौ ॥७॥

जनस्तपस्तथा सत्यमिति चाकृतकत्रयम् ॥
महलोकं तयोर्मध्ये कृताकृतकयोर्द्वयोः ॥८॥

सप्तखेतेषु लोकेषु नित्यलोकात्मयः स्मृताः ॥
आनन्दाज्ञन्म भूतानां आनन्दो जन उच्यते ॥९॥

चितेश्च शक्तिरूपत्वाच्चिच्छक्तिस्तप इष्यते ॥
सन्नेवात्मा सत्यलोक इति बोध्यं सतां मतम् ॥ १० ॥

तमेकं सच्चिदानन्दं परतत्त्वविदो विदुः ॥
जनस्तपस्सत्यमिति लोकसंस्थानवेदिनः ॥ ११ ॥

त्रैलोक्यस्येह भूरादेस्त्रैलोक्यस्य परस्य च ॥
सन्धिलोको महलोकस्तुरीयः संस्मृतो बुधैः ॥ १२ ॥

कृताकृतक्योर्मध्ये द्वयोश्चापि त्रिरूपयोः ॥
अनेनैव त्रिलोकीयं कर्त्रा कार्यत्वमाश्रिता ॥ १३ ॥

नानात्मैकत्वयोः ख्यार्ति भावयन्यो विराजते ॥
नानात्मैकत्वसंवादोऽमुष्मिन् लोके प्रतिष्ठितः ॥ १४ ॥

तुरीयेऽसति लोकेऽस्मिन्मध्यमे महआह्वये ॥
त्रिलोक्यत्यन्तभिन्ना स्यात्रिरूपात्परमेशितुः ॥ १५ ॥

परलोकत्रयं नित्यं परार्धमिति कीर्त्यते ॥
अपरार्धमिदं लोकत्रयं कृतकमीशितुः ॥ १६ ॥

उभयोरध्योर्मध्ये राजन्तं पुरुषोत्तमम् ॥
महर्लोकपर्ति विज्ञा विज्ञानमयमूचिरे ॥१७॥

आनन्दः परमं ब्रह्म प्रज्ञानमिति चक्षते ॥
लोकचक्रपराधस्य यत्रान्तर्भावं इष्यते ॥१८॥

तुरीयं धाम विज्ञानं तैत्तिरीयैर्महः स्मृतम् ॥
अपराधगतं ज्ञानं मनः शुद्धं स्वरात्मकम् ॥१९॥

भुवर्लोकात्मकः प्राणस्त्वपराधपरा क्रिया ॥
भूरित्यन्नमयो लोकस्त्वपराधावधिर्जडः ॥२०॥

सङ्घिष्यैवं समाख्याता लोकसप्तकधोरणी ॥
विचित्रबन्धरचना विनिष्पन्नेयमीशितुः ॥२१॥

भूमिका

अवस्थाभेदनिर्मात्री चित्रबन्धा जगद्गतिः ॥
क्वचिदुप्सा क्वचिद्व्यक्ता चिन्मयी क्वचिदुल्बणा ॥१॥

परसात्प्रस्थिता सेयं भूमिकानां परम्परा ॥
सोपानकल्पिताकारा निःश्रेणिरिव निर्मिता ॥२॥

ईशस्य तद्विसृष्टस्य जगतश्चान्तरे स्थिता ॥
ऊर्ध्वाधोगतिकक्षयेयमुभयीं कोटिमास्थिता ॥३॥

पदा योगविदां हृद्या तमःपरमहोदया ॥
सोपानक्रमसम्पन्नाऽरुक्षोरधिरोहिणी ॥४॥

चिदियं परमेशस्य कक्ष्याक्रमविभासिनी ॥
भिन्नशक्तिगुणा हेषा भिन्नमाना च सर्वतः ॥५॥

विज्ञानमयो मूलपुरुषः

जगतोऽनुप्रवेशोऽयं निर्वेशात्परमेशितुः ॥
महर्लोके समारब्धो विज्ञानमयभूमनि ॥१॥

असाकं मूलपुरुषो जीवत्मिह विभ्रताम् ॥
विज्ञानात्मा महर्लोके त्रिलोकी यद्वशे स्थिता ॥२॥

एष क्रियाज्ञाननिर्धिर्महसि प्रतितिष्ठुति ॥
तुरीये·धान्नि सप्तानां व्याहृतीनां च मध्यमे ॥३॥

यस्यांश्वरोऽसद्व्यक्तीनां हेतवो मूलधातवः ॥
सूत्रात्मरूपनानात्मव्यञ्जका नियतक्रियाः ॥४॥

एकस्यैवात्मनो नानारूपाण्याविष्कृतान्यतः ॥
एकैकमपि तद्रूपं जीव इत्युच्यते बुधैः ॥५॥

विचरन्तीह भूतानि रूपाण्येव प्रजापतेः ॥
एकैकस्य च भूतस्य मूलांशः स तुरीयगः ॥६॥

अविच्छिन्ना दृष्टिधारा माहसी जगदीशितुः ॥
यतो भूतानि जायन्ते तद्रूपाणि पुनः पुनः ॥७॥

उत्पन्नस्येह भूलोके देहं स्थूलं शरीरिणः ॥
अत्र धारयितुं भूमौ यः प्राणः समवेक्षितः ॥८॥

स भुवलोकतो देहमभिमान्य विकारतः ॥
विभर्ति व्यापृतस्तत्र समाविष्टो बुश्वश्या ॥९॥

मनस्त्रिलोकविषयं स्वर्वैभवविकारजम् ॥
पुरुषो भूमिगत्सादिह ज्ञानक्रियाधरः ॥१०॥

भुवि सञ्चरतोऽस्येह पुरुषस्याल्पमेधसः ॥
प्राणो यथा भुवर्लोके स्वर्लोके च यथा मनः ॥११॥

तथाऽस्य महसि प्रोक्ता विज्ञानमयजीवता ॥
यत्रास्ते सर्वजीवात्मभूतोऽसौ पुरुषोत्तमः ॥१२॥

जीवानामसदादीनामादिमूलं परात्परः ॥
लोकानामपि तच्छक्तिर्नेत्री माता परात्परा ॥१३॥

ईशितव्यानुगुण्येन शक्तिमुलासयन्तत्स्वयम् ॥
तपोवैभवसम्पन्नं महोऽध्यास्ते परः पुमान् ॥१४॥

नवा सृष्टिः

परो निसर्गसिद्धेन सर्गसद्वावधायिना ॥
अपरिच्छिन्मात्मानं तपसा मानहेतुना ॥१॥

परिच्छिन्मिहांशेन दधानो लोकभुक्तये ॥
परिच्छेदेऽपि सम्पूर्णविकासाय विभासते ॥२॥

व्यक्तानि यानि तत्त्वानि तुरीये धात्रि सन्ततम् ॥
तानि गुप्तानि भूलोके जडेऽस्मिन्याश्चभौतिके ॥३॥

अजस्तं सच्चिदानन्दं प्रकाशं महसि स्थितम् ॥
अधस्त्रिलोकयामस्माकमप्रकाशमिह स्वयम् ॥४॥

भुवो गतिस्तु गुप्तानां प्राणादीनां विकासनम् ॥
प्राणस्याऽन्नेऽनुप्रवेशादन्नं प्राणवदास्थितम् ॥५॥

अभाद्रिकासः प्राणस्य वृक्षादौ दृश्यते यथा ॥
मानुष्यके च मनसो विकासश्च तथा स्फुटः ॥६॥

विज्ञानस्य विकासः स्यादित ऊर्ध्वं भुवीह नः ॥
यस्मिन्सद्वे भवेत्सद्वं दिव्यतं मनुजन्मनः ॥७॥

परिणामक्रमद्वारः स नवः सर्ग उच्यते ॥
निर्वासः परया शक्त्या भुवि जीवति मानवे ॥८॥

अयं भगवतः श्रीमदरविन्दमहामुनेः ॥
सर्गार्थदर्शिनः सारो दर्शनेभ्यः समुद्भूतः ॥९॥

तन्वी तत्त्वप्रभा सेयं कलितेह कपालिना ॥
रसिकानामिवार्धेन्दुकला कुर्याद्विदां मुदम् ॥१०॥

तत्त्वप्रभा समाप्ता

संस्करणम्

३३, ४८, ११६ पुटेषु ‘मदलेखा’ इत्यत्र
‘औप्पिणहम्’ इति पठितव्यम् ॥

९५ पुटे २ क्षोके प्रथमः पादः ‘या इह सन्निधि-
भासोऽवश्याः’ इति पठितव्यः ॥

१११ पुटे ३२ क्षोके उत्तरार्ध ‘तीव्रीकरणान्मन्दी-
करणादपि तत्र तत्र वेगस्य’ इति पठितव्यम् ॥

पुट	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
३५	६	विरच्य	विरचय्य
४५	१२	चण्डजवसो	चण्डजवतो
७६	१३	ईश्वरीसुमनसां	ईश्वरी सुमनसां
११३	४	मातेत्यहेतुकं	मातेति सहेतुकं
”	४	कोवा	को वा
११९	६	दौर्बल्यान्धतमःस्थः	दौर्बल्यान्धयतमःस्थः

Copies can be had at

*Shri Aurobindo Ashram
Pondichery.*

*Shri Aurobindo Library
Vepery, Madras.*

*Arya Publishing House
College Street,
Calcutta.*

*Nandini Pustakalaya,
Gokarn & Sirsi.*

